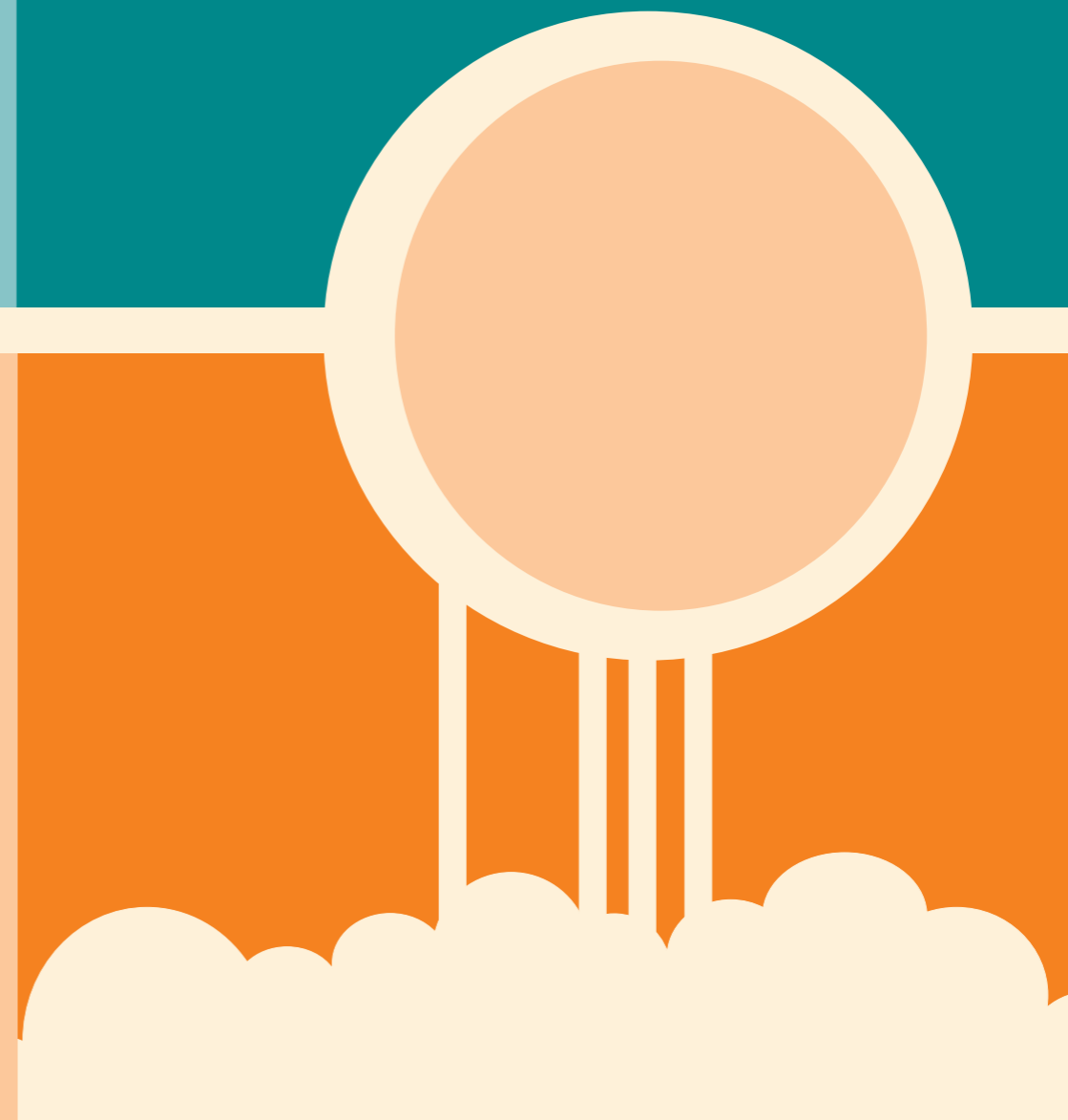

**नेपालको नयाँ संविधानमा
आदिवासी जनजातिको अधिकार
समावेश - २**

नेपालको नयाँ संविधानमा आदिवासी जनजातिको अधिकार समावेश - १

अध्ययन प्रतिवेदक :
राजा देवासिष रोय
(devasish59@yahoo.com)
मार्च-२०११

नेपाली भाषामा अनुवाद
डा. बलबहादुर मुखिया
(balbahadurm@yahoo.com)
जेष्ठ २०६८

◆ क ◆

आर्थिक सहयोग :

प्रकाशक :

नेपालका आदिवासीहरुको
मानव अधिकारसम्बन्धी वकिल समूह (लाहुर्निप)

◆ ख ◆

कृतज्ञता र अध्ययन विधि

नेपालमा प्रजातान्त्रीकरण, उपनिवेशीकरण विरुद्ध तथा धर्म निरपेक्षताको प्रक्रियामा सहयोग गर्न यो प्रतिवेदनले आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारको पक्षमा बोल्ने विशेष अवसर प्रदान गरेको छ। नेपालका सबै जातिलगायत आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार सुरक्षा र संरक्षण गरिनेछ भन्ने आशा गरिन्छ। यो जिम्मेवारीप्रति विश्वास गरिएकोमा म सम्मानित र कृतज्ञित छु। बङ्गलादेशको चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टमा आदिवासीहरूले अभ्यास गरिआएको स्व-शासनको प्रत्यक्ष अनुभवलाई प्रयोगमा ल्याउने जमर्को गरेको छु, जहाँ परम्परागत प्रमुखको हैसियतले प्रत्यक्ष प्रशासनिक, न्यायिक तथा स्रोत व्यवस्थापनको जिम्मेवारीको ३० वर्षभन्दा लामो मेरो अनुभव छ। मैले बङ्गलादेशको सर्वोच्च अदालत (उच्च अदालत इजलास) मा कानून व्यवसायीको हैसियतमा तथा मानव अधिकार, आदिवासी/जनजातिको अधिकार, विकास तथा वातावरण (मौसम परिवर्तन समेत) सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विभिन्न प्रक्रियाहरूमा सहभागीको हैसियतले १५ वर्षभन्दा बढी र आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रको मस्यौदा कार्यदलमा समेत सहभागी भएको अनुभवहरू साभेदारी गर्न चाहन्छु। तथापि बङ्गलादेशको अन्तरिम काम चलाउ सरकारको समयमा चितागङ्ग हिल ट्रयाक्ट मामिला मन्त्रालय तथा वातावरण र वन मन्त्रालयमा भण्डै एक वर्ष सेवा गर्दाका मेरा अनुभव र बुझाइलाई उपभोग गर्न कोसिस गरेको छु जुन पूर्व सहकर्मीहरूले मलाई अवसर प्रदान गरेका छन्।

विभिन्न संस्थाहरू, सङ्गठनहरू तथा व्यक्तित्वहरू लगायत अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन अन्तर्गत आदिवासी जनजाति कार्यक्रममा कार्यरत पूर्व प्रमुख बरगिते फेडरिङ्ग, जसले आइएलआ. महासन्धि नं. १६९ प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रम (पिआरओ १६९) सुरु गरे, यसका लागि म आभारी छु। नेपाल र बङ्गलादेशमा प्रभावकारी सहयोगका लागि बरगितेको कार्यकालपछि जिम्मेवारी सम्हाल्नु भएका डा. अल्बर्ट वोक्वो वारुमलाई धन्यवाद नदिइरहन सकिन्न। आइएलो महासन्धि नं. १६९ प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रम (प्रो. १६९) का सारा वेवस्टरप्रति म धेरै आभारी छु जसको अथक संस्थागत सहयोग, सल्लाह र धैर्य बिना यो अध्ययन असम्भव थियो। साथै, अध्ययनको क्रममा नर्वेका सामी विशेषज्ञ जोन बि. हैनरिकसनसँग सन् २०१० गरेको अध्ययनले पनि यस कामलाई सम्भव बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन नेपालका निर्देशक श्री शेन्जी लि तथा म र जोनलाई संस्थागत सहयोग तथा प्रोत्साह दिनुहुने वहाँका सहकर्मीहरूप्रति आभारी छु। मानव अधिकार कानून तथा आदिवासी जनजातिको अधिकार कानूनमा भएको दक्षताका कारणले पहिलो संयुक्त अध्ययन सफल भएको र उपयोगी सन्दर्भहरू तथा विश्लेषणात्मक मार्गदर्शनका साथ यो प्रतिवेदन समृद्ध बनाउन सहयोग पुऱ्याउनु हुने जोनलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु।

अन्त्यमा, नेपालका आदिवासी जनजातिहरूको मित्रवत् सल्लाह, मार्गदर्शन तथा हरप्रकारको सहयोगका लागि अत्यन्त कृतज्ञ छु। अमूल्य सुझाव र सल्लाहको लागि संविधानसभाका माननीय सदस्यहरू, प्राज्ञिकवर्ग (डा. चैतन्य सुब्बा, डा. कृष्ण भट्टचन र डा. मुक्ता लामा), आदिवासी जनजाति महासङ्घका सदस्यहरू (महासचिव आङकाजी शेर्पासमेत), लाहुरिपका सचिव शङ्कर लिम्बु र सदस्यहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। नेपाली आदिवासी जनजातिका नेताहरू, कानुनी विशेषज्ञहरू तथा कार्यकर्ताहरूसँगको छलफलले मलाई धेरै अन्तर्दृष्टि दियो। यसको अभावमा यो कामको स्तर यो स्थितिमा आउन सक्ने अवश्यै थिएन।

पुनः यो प्रतिवेदनमा उल्लिखित तालिकासमेत प्रचार गर्न चितागङ्ग हिल ट्रयाक्ट्स रङ्गमतीमा भएको चकमा राजाको कार्यालयका सुब्रता चकमा प्रति कृतज्ञ छु। निःसन्देह यसमा धेरै त्रुटि र गल्तीहरू रहेका छन्, जसका लागि म व्यक्तिगतरूपमा जिम्मेवार छु।

राजा देवासिष रोय

शब्दावली. प्रथम अक्षरहरूबाट बन्ने शब्द. संक्षिप्त रूपहरू

Art(s)	धारा, धाराहरू
CA	संविधानसभा
CERD	जातीय भेदभाव उन्मूलन महासन्धि
CHT	चितागङ्ग हिल ट्रयाक्ट्स, आंशिक स्वायत्त प्रदेश बङ्गलादेशमा
C-120-169	(आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि १९८९), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन १९८९ महासन्धि नं. १६९
Const.	संविधान
FPIC	स्वतन्त्र, प्रथम र सूचित सम्मति
ICCPR	अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र
ICESCR	अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र
ILO	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन
Reg.	विनियम
Sch	अनुसूची
UN	संयुक्त राष्ट्रसङ्घ
UNDRIP	आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणा- पत्र

विषय-सूची

पृष्ठ

कृतज्ञता र अध्ययन विधि	ग
शब्दावली, प्रथम अक्षरहरूबाट बन्ने शब्द, संक्षिप्त रूपहरू	ङ
१. परिचय	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ अध्ययनको लक्ष्य	१
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	२
१.४ फेब्रुवरी २०१० को अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनद्वारा अख्तियार दिइएको पूर्वअध्ययन	२
१.५ अध्ययनको स्थिति	३
२. समावेशका लागि संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरू तथा प्रस्तावहरूमाथि फराकिलो पर्यवेक्षण विचार	३
२.१ साधारण पर्यवेक्षण/अवलोकन	३
२.२ अन्तर्राष्ट्रिय स्तर तथा विशिष्ट अधिकार	४
३. संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरूमा महत्वपूर्ण सुरक्षासम्बन्धी प्रावधानहरूको अपर्याप्त तथा उपेक्षित समावेश	५
३.१ आत्म-निर्णय	५
३.१.१ आर्थिक स्व-शासनाधिकार	५
३.१.२ सङ्ख्यात्मकरूपले साना अथवा अन्यथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति, समूहहरूको आत्मनिर्णय	६
३.२ उपनिवेशीकरण, बहिष्करण, भेदभाव तथा सीमान्तको ऐतिहासिक प्रकरण	६
३.३ निर्णय निर्माणमा सहभागिता	७
३.४ परामर्श	८
३.५ स्वतन्त्र, प्रथम तथा सूचित सम्मति	८
३.६ भूमि तथा स्रोतमाथि अधिकार	९
३.७ सामाजिक अधिकार, भेदभावरहित सकारात्मक विभेद तथा विशेष व्यवस्थाहरू	१०
३.८ सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकार	११
३.९ प्रथागत कानून तथा स्वदेशी न्याय प्रणाली र न्यायमा पहुँच	११
३.१० नाश पार्ने कानुनी प्रावधानहरू विरुद्ध सुरक्षा	१२
४. संविधानसभा समिति प्रतिवेदनमा भएका प्रावधानहरूमाथि विशेष टिप्पणीहरू तालिका १ (क) र (ख)	१३-१४
संविधानसभाका प्रतिवेदनहरूमा मुख्य सुरक्षा प्रावधानहरूको अपर्याप्त समावेश	

तथा उपेक्षाहरू	१५-१९
तालिका २ (क), (ख) र (ग)	
राज्यको शक्ति बाँडफाँड तथा राज्यको पुनःगठनमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	२०-२५
तालिका ३ (क), (ख) र (ग)	
संवैधानिक निकायहरूको गठनको तयमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	२६-२९
तालिका ४ (क) र (ख)	
संविधानसभा समितिको प्रारम्भिक मस्यौदा र अवधारणा-पत्रसम्बन्धी प्रतिवेदन	३०-३२
तालिका ५ (क)	
न्यायिक व्यवस्थामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	३३-३४
तालिका ६ (क)	
व्यवस्थापिका निकायको स्वरूपको निर्धारणमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	३५-३६
तालिका ७ (क) र (ख)	
राष्ट्रिय हितहरूको संरक्षणका निम्ति संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	३७-३८
तालिका ८ (क), (ख) र (ग)	
सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूको सुरक्षामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन	३९-४२
५ निष्कर्ष	४३
५.१ आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार संविधानमा समावेश गर्नका निम्ति बहस तथा प्रकोष्ठ चुनौतीहरू	४३
५.१.१ समावेशी प्रजातन्त्र र आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारका लागि भूमिका निर्वाह गर्ने नेपाल एक प्रतिरूप	४३
५.१.२ स्रोतहरूमा भन्दा अधिकारमा पहुँच	४३
५.१.३ शान्ति निर्माण, स्थायित्व तथा विकास	४४
५.१.४ कल्पित अथवा व्यावहारिक तथा कार्यान्वयन गर्न सकिने सुधारहरू	४४
५.२ विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरू विरुद्ध संशक्त विधान तथा जीवात्मक ऐनद्वारा पूरक हुने बृहत संवैधानिक सिद्धान्तहरू	४५
५.२.१ विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरूका लागि विवाद	४५
५.२.२ समर्थ पार्ने विधान तथा जीवात्मक ऐनद्वारा पूरक हुने बृहत संवैधानिक सिद्धान्तहरूको विवाद	४६-४७

१. परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि :

यो अध्ययन राजा देवासिष रोयले^१ अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (आइएलओ) को बाह्य कानुनी परामर्शदाताको हैसियतले सम्पन्न गर्नु भएको हो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले लेखकलाई नेपालमा संविधान निर्माण प्रक्रियाको काम कारवाही अघि बढिरहेको सन्दर्भमा आदिवासी/जनजातिसम्बन्धी महासन्धि (आइएलओ महासन्धि नं. १६९) तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र (युएनड्रिप) को प्रावधानहरू अनुसार आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारको विषयमा अध्ययन तयार गर्न अख्तियारी दिएको थियो ।

१.२ अध्ययनको लक्ष्य :

संविधानसभाका विभिन्न प्रतिवेदनहरू (यसपछि संविधानसभा समिति प्रतिवेदनहरू) को प्रावधानहरूमा समावेशका लागि सिफारिस प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको मुख्य लक्ष्य रहेको छ, अनि त्यसद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय तथा विश्वव्यापीस्तरमा आधारित आदिवासी जनजातिको अधिकार, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि १६९ र राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र समेत नेपालको भविष्यको संविधानमा नेपालको आदिवासी जनजातिको पहिचान, अधिकार, अखण्डता, संस्कृति तथा आम कल्याण सुरक्षा गर्ने लक्ष्य राखिएको छ ।

यद्यपि, महासन्धि नं १६९ र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्रमाथि सामान्यतया केन्द्रित भएपनि जहाँ उपयुक्तताको आवश्यकता भएमा अन्तर-सरकारी मानवअधिकार सन्धि, निगरानी निकायहरूद्वारा विधिशास्त्रमा निर्देशहरू दिइनेछ । यस अतिरिक्त, राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकार कार्यान्वयनमा ल्याउँदा आइपर्ने चुनौतीहरू लिइँदा, यहाँ

१. राजा देवासिष रोय: डिप्लोमा, लिगल स्टडिज (अष्ट्रेलिया), वि.ए.(अनर्स) (ल) (यु.के.), ब्यारिस्टर एट ल (लिनकोलनस, लण्डन) वहाँ बङ्गलादेशको सर्वोच्च अदालतको अधिवक्ता हुनुहुन्छ । अनि चितागङ्ग हिल टुराक्टस् प्रदेशमा चकमाको परम्परागत प्रमुख पनि हुनुहुन्छ । २० वर्षभन्दा बढी बहस गर्दै आउनुभएका उहाँ अनुसन्धान, विकास वातावरण मानवअधिकारको कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ । सन् २००६-०७ मा वहाँ आदिवासी जनजातिसम्बन्धी घोषणापत्र मस्यौदामाथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घ कार्यकारी समूहमा विश्वव्यापी आदिवासी जनजातिको शक्तिशाली समितिको सह-अध्यक्ष हुनुहुन्थ्यो । सन् २००८ मा बङ्गलादेशको पार्टी विहीन अन्तरिम सरकारको राज्यमन्त्री हुनुहुन्थ्यो, वातावरण तथा वन अनि चितागङ्ग हिल टुराक्टस मामिलासम्बन्धी मन्त्रालयहरू वहाँको जिम्मामा थियो । नोभेम्बर २००९ मा सन् २०११ देखि २०१३ सम्मका लागि आदिवासी जनजाति समस्या माथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घ स्थायी मञ्चको एशियाली क्षेत्रको जनजाति सदस्यको रूपमा निर्वाचित हुनुभयो । सन् २०१० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आर्थिक र सामाजिक परिषद्का सभापतिले वहाँलाई कार्यालयका लागि औपचारिकरूपमा नियुक्त गर्नुभयो ।

उपयुक्त र सान्दर्भिक हुन्छ । विभिन्न देशहरूको संवैधानिक तथा अन्य राष्ट्रिय कानुनी लिखतहरू पनि प्रकरणमा लिइनेछ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य :

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विशेषज्ञको प्रतिवेदनको निष्कर्षलाई सम्मान र समष्टिरूप दिन सहयोग पुऱ्याउने यो अध्ययनको महत्वपूर्ण उद्देश्य रहेको छ । संविधानसभाको अन्तिम म्यादसम्म आदिवासी जनजातिको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको पूर्ण विस्तारको विषय समावेश गर्नका लागि सक्रिय सङ्गठनहरूले अन्य संविधानसभाका सदस्यहरूसँग पक्षपोषण गर्ने तथा आदिवासी जनजाति संविधानसभासदककसले बहस प्रयास अधिकार बढाउने आशा र भरोसा राखिएको छ ।

१.४ फेब्रुअरी, २०१० पहिले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको अख्तियार प्राप्त अध्ययन :

पहिले यसै विषयमा गरिएको अध्ययनलाई यो अध्ययनले समेट्ने आशा राखिएको छ जुन अध्ययन लेखक जोन वि. हेनरीकसन (यसपछि रोय-हेनरीकसन रिपोर्ट २०१०)^२ ले सम्पन्न गरेका थिए । जुन अध्ययन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनद्वारा अख्तियार दिइएको र प्रसिद्ध अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार आदिवासी जनजातिका अधिकार कानुन व्यवसायी, नर्वे (स्वयं सामी जनजाति), ले फरवरी २०१० मा बुझाएका थिए । आदिवासी जनजातिका अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको संक्षिप्त विश्लेषण प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको लक्ष्य हो । अध्ययन प्रक्रियामा विभिन्न देशहरूको राष्ट्रिय कानुनहरूबाट सान्दर्भिक संवैधानिक कानुनहरू तथा अन्य कानुनहरूका उदाहरणहरू उपयुक्त ठाउँहरूमा उल्लेख गरिने छ । त्यसले भेदभाव रोकन अनि शासन तथा विकासमा आदिवासी जनजाति र पिछडिएका समुदायको समावेश तथा सहभागिता बढाउन मद्दत गर्न सन्दर्भहरूमा कानुनहरू समावेश गरिएका हुन् । आदिवासी जनजातिको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न खोजी गरिरहेकाहरूलाई यस अध्ययनले राष्ट्रिय तथा

२. जोन वि. हेनरीकसन: कानुनमा स्नातकोत्तर (नर्वे, १९९०), विज्ञानमा स्नातकोत्तर (यु.के. १९९८) वहाँ नर्वेका सामी हुनुहुन्छ । वहाँ कानुनमा वकिल हुनुहुन्छ । वहाँले कानुनी र मानव अधिकारको मामिलाहरूमा विभिन्न सङ्गठनहरूमा रही काम गर्नुभएको छ, साथै नर्वेको परराष्ट्र मामिलासम्बन्धी मन्त्रालय र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालय, अनि २० वर्षभन्दा बढी समय बहुपक्षीय मानवअधिकार प्रक्रियाहरूमा सहभागी हुनुभएको छ । सन् २००८ देखि हालसम्म आदिवासी जनजातिको अधिकारको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विशेषज्ञ संरचनामा सदस्यको हैसियतले जिम्मेवारी सम्हाल्दै आउनुभएको छ । उहाँलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार परिषदद्वारा नियुक्त गरिएको थियो । वहाँ आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको विशेषज्ञ संरचना (इएमआरआइपी) मा प्रथम अध्यक्ष-प्रतिवेदकमा निर्वाचित हुनुभयो । हाल वहाँ मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रियाहरूमा स्वतन्त्र सल्लाहकारको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको सम्पूर्ण चित्रण (overview) दिएको छ, । संविधान निर्माण प्रक्रिया चलिरहेको अवस्थामा नेपालमा यसलाई अनुनय र प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

वर्तमान अध्ययनले उपर्युक्त अध्ययन रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) लगायत परिशिष्टलाई सराहना गर्न खोजेको छ अतः त्यो प्रतिवेदनलाई सान्दर्भिक र उपयुक्त ठानी समर्थन दिइनेछ । यस प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको सुरक्षासम्बन्धी अन्य कानूनहरूमा भएको व्यवस्था तथा भएका प्रासङ्गिक संवैधानिक प्रावधानहरूमाथि तालिकाहरू समेत अनि यसको परिशिष्टाङ्क, जसमा अन्य देशहरूमा सम्बद्ध संवैधानिक प्रावधानहरू विशिष्टरूपमा सङ्केतहरू समावेश छन् भनी पाठक प्रकरणमा दिइने छ ।

१.५ अध्ययनको स्थिति :

यद्यपि, यो अध्ययन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनद्वारा अख्तियार दिइएको भएता पनि यसमा अभिव्यक्त विचारहरूले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको स्थान प्रतिबिम्बित हुँदैन । यो अध्ययनको सारवान् विषयसूची र कुनै गल्ती अथवा त्रुटिका लागि लेखक स्वयंले जिम्मेवारी लिनेछ ।

२. संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनहरू तथा प्रस्तावहरूमाथि फराकिलो अध्ययन तथा समावेशका लागि पर्यवेक्षण विचार

२.१ सामान्य पर्यवेक्षण/अवलोकन :

सम्पूर्णमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको सुरक्षाको सम्बेदनशील पहुँचमा जिम्मा लिएको पाइए पनि महासन्धि नं. १६९ (जुन नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ) को स्तर विरुद्ध ठहर गर्दा अनि संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (जसको प्रावधानहरू नेपाल सरकारले समर्थन गरिसकेको छ) को स्तर, संवैधानिक प्रावधानहरूले मस्यौदामा कम नभएको भए अन्यथा पर्याप्त, असन्दिग्ध अभिव्यक्त सुरक्षा भएमा त्यसले नेपालका आदिवासी जनजातिको विधिवत अपेक्षाहरू मनासिव सीमासम्म पूर्ति गर्न सक्दथ्यो भन्ने संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनप्रति यो लेखकको सामान्य मूल्याङ्कन छ ।

महासन्धि १६९ (आइएलआ.) का मुख्य विषयहरू सहभागिता, परामर्श तथा सम्मति साथै भूमि र प्राकृतिक स्रोतहरूमा अधिकारको सुरक्षा अनि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार हुन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र (यूएनडीप) मा महासन्धि १६९ मा समावेश भएका अधिकार र सिद्धान्तहरू

तथा अन्य सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजहरू समावेश भएका विश्वव्यापी स्तरहरू आकर्षित हुन्छन्, उपरोक्त सिद्धान्तहरू तथा स्तरहरू बढी जनजाति-उपयुक्त परिप्रेक्ष्यबाट पुनःरुक्ति र पुनः व्याख्या गर्दछ। भेदभावरहित कार्यविधि अथवा औपचारिक पहुँचको साटो सारवान आकर्षणद्वारा अर्को शब्दमा यूएनडीपलाई बृहत दुईवटा सिद्धान्तहरू र उपस्थितिहरू सारमा राख्न सकिन्छ (१) **भेदभावरहितः** साँच्चै समान ढाँचामा व्यक्तिहरूले उनीहरूको अधिकार प्रयोग गर्न तथा आदिवासी जनजातिलाई समर्थ पार्न विशेष मापदण्ड आवश्यक पर्न सक्छ। ऐतिहासिक परिस्थितिलाई विचार गर्दा उपनिवेशीकरण, बहिष्करण, भेदभाव तथा सीमान्तकृतीकरणले उनीहरूमाथि ठूलो गल्ती भएको, अनि (२) **आत्मनिर्णयः** आदिवासी जनजातिको अन्य सबै मानिसहरूको जस्तै आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ। त्यस्तो अधिकारको सामर्थ्यद्वारा उनीहरूले उनीहरूको राजनीतिक स्थिति स्वतन्त्र प्रकारले निर्धारण गर्छन् अनि उनीहरू स्वतन्त्रपूर्वक आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अनुसरण गर्छन्।^३ यूएनडीपले आत्म-निर्णयको अधिकारको सन्दर्भमा सिद्धान्त तथा अग्रिम, सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जूरीको माध्यमबाट व्यवस्थापिकीय, सहभागिता भूमि तथा स्रोतसम्बन्धी अन्य अधिकारहरू उपभोग गर्दछन्। उपरोक्त अधिकार तथा सिद्धान्तहरू यथेष्ट मात्रामा संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरूमा प्रतिबिम्बित भएका छैनन्। सोही प्रकारका विचारहरू विभिन्न नेपाली संवैधानिक तथा कानुन विशेषज्ञहरूले अभिव्यक्त गरेका छन्। साथै आदिवासी जनजाति, नेपाली कानुन व्यवसायी सङ्गठनहरूसँग आवद्ध, लाहुर्नीप, नेपालको उच्च आदिवासी जनजातिको सङ्गठनहरूका नेताहरू तथा सदस्यहरू, नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ (नेफेन) ले नेपालको आदिवासी जनजातिको अधिकारको सुरक्षाको अत्यावश्यक भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रावधानहरू छुट्याइएको सम्बन्धमा गम्भीर चिन्ता अभिव्यक्त गरेका छन्।

२.२ अन्तर्राष्ट्रिय कानुन तथा विशिष्ट अधिकार :

माथि छोटकरीमा उल्लेख गरिएको संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनहरूमा केही सङ्ख्यामा महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा कमी देखिएको छ। साथै, (१) आत्मनिर्णय (२) उपनिवेशीकरण, बहिष्करण, भेदभाव तथा सीमान्तीकरणको ऐतिहासिक प्रकरण (३) निर्णय निर्माणमा सहभागिता (४) परामर्श (५) अग्रिम, सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जूरी (FPIC) (६) भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकार (७) सामाजिक अधिकार, भेदभावरहित, सकारात्मक विभेद तथा विशेष व्यवस्था (८) सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकार (९) रीतिगत कानुन, आदिवासीको न्याय प्रणाली, तथा न्यायमा पहुँच तथा (१०) यीमध्ये कानुनी प्रावधानहरूको कटौती विरुद्ध सुरक्षा। यी कुराहरू व्यापकरूपमा निम्नलिखित परिच्छेदमा पुष्टि गरिनेछ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक र नागरिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र (धारा १) तथा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र (धारा १), धारा-३, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र।

३. आदिवासीहरूको अधिकार सुरक्षासम्बन्धी संविधानसभा समिति प्रतिवेदनहरूमा महत्वपूर्ण प्रावधानहरूको अपर्याप्त तथा उपेक्षित समावेश

संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनहरूमा महत्वपूर्ण अधिकारको समावेशमा धेरै अधिकारहरूलाई उपेक्षित अनि हतारमा मात्र अथवा अपर्याप्त प्रकारले समावेश गरिएको देखिन्छ। यसता केही अधिकारहरू रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) मा पहिले नै प्रकाश पारिएको छ, तर सहज सन्दर्भका लागि केही यसता अधिकारहरू यसमा पनि स्पष्ट पारिएको छ।

३.१ आत्मनिर्णय :

संविधानसभा राष्ट्रिय हित संरक्षण समिति^४ को प्रतिवेदनको प्रारम्भिक मस्यौदा तथा संविधानसभा राज्यको पुनःगठन र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समिति^५ ले आत्मनिर्णयको अधिकारको उल्लेख गरेका छन्। तर पनि, यहाँ जनता (People) अथवा आदिवासी जनजाति (Nationalities) अथवा स्वशासन एकाइ (प्रदेशहरू आदि) को सन्दर्भ दिइएका पाइन्छ भने आदिवासी जनजाति (Peoples) भन्ने सङ्केत पाइँदैन (अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र र युएनड्रीपमा उल्लेख गरिएअनुसार)। आत्मनिर्णयको अधिकार आदिवासी जनजातिमा मात्र लागू हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नु आवश्यक छ। प्रशासनिक अथवा भौगोलिक वा राजनीतिक एकाइमा मात्र लागू हुँदैन।^६ आत्मनिर्णय तथा स्वायत्त शासनको अधिकारका अन्य रूपहरू हुन्छन् जसलाई उल्लेखित प्रतिवेदनहरूमा सम्बोधन अथवा पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गरिएको छैन।

३.१.१ आर्थिक स्वायत्तताको अधिकार :

आर्थिक स्वायत्तता, आत्मनिर्णयको अधिकार र स्वायत्तता वा स्वशासनको अधिकार अनिवार्य भाग हो। युएनड्रीपको आत्मनिर्णयसँग सम्बन्धित धाराअनुसार “उनीहरूको स्वशासनाधिकारका कार्यहरू, वित्तको व्यवस्था गर्ने विधि र साधनको व्यवस्था गर्न पाउने अधिकारको उल्लेख गरेको छ।^७ राज्यका स्रोतहरू माथि आदिवासी

४. धारा १८ मा (राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास आफ्ना प्रदेशमा बस्ने मानिसहरूका लागि उपभोग गर्ने छन् तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग, संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने छन्।)

५. अनुच्छेद १२ (स्थानीय ठाउँमा र आन्तरिकरूपमा आदिवासी जनजाति तथा मधेशीको आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ।)

६. अरु पनि रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), परिच्छेद १०, ११, १२, १३ मा हेनौस्।

७. धारा ४, युएन आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र: आदिवासी जनजातिले उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार प्रयोग गर्दा उनीहरूको स्थानीय र आन्तरिक मामिलामा स्वशासनाधिकार अथवा स्वसरकारको साथै उनीहरूको स्वशासनाधिकारको कार्यहरूमा अर्थको व्यवस्था गर्ने विधि र साधनको विषयमा अधिकार हुनेछ।

जनजातिहरूको अधिकारको केही सन्दर्भहरू पाइन्छन् । तैपनि ती अधिकारहरू विशिष्ट वा यथेष्ट छैनन् । यस कारणले उचित समयमा जाति विषयक राज्यहरू वा प्रान्तहरू तथा स्थानीयस्तरमा अन्य निकायहरूले स्वायत्त कार्यहरू गर्न सक्छन् (जस्तै, स्वास्थ्य, शिक्षा आदि), पर्याप्त रकमको अभावमा त्यस्ता मिल्न जाने वा अन्य शासन अर्थहीन हुन सक्छ ।

३.१.२ सङ्ख्यात्मकरूपले साना वा अन्यथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति समूहहरूको आत्मनिर्णय :

राज्यहरू वा प्रान्तहरूको माध्यमबाट बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णय र स्वायत्ततासम्बन्धी अधिकारको एक स्तरसम्म प्रत्याभूति गर्न सकिन्छ, तर सङ्ख्यात्मक दृष्टिले साना वा सीमान्तकृत जनजाति समूहहरू प्रान्तीय स्तरमा छुट्न सक्दछन् । उनीहरूलाई स्वायत्तता तथा शासनमा सहभागिता, संरक्षित क्षेत्रहरू तथा अन्य विशेष क्षेत्रहरूमा सहभागिताको सुनिश्चितताद्वारा सम्बोधन गर्न सकिन्छ । विविध स्तरमा आंशिकरूपमा समावेशीकरण वा पर्याप्त तथा/वा उचित (तथा समानुपातिक मात्र होइन) प्रतिनिधित्वको माध्यमबाट (निम्न अनुच्छेद ३.३ मा व्याख्या गरेअनुसार)^५ यसको अतिरिक्त, विभिन्नस्तरमा परामर्शका संयन्त्रहरू निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दछ (निम्नलिखित अनुच्छेद ३.४ मा उल्लेख गरिए वमोजिम) ।

३.२ उपनिवेशीकरण, बहिष्करण, भेदभाव तथा सीमान्तको ऐतिहासिक प्रकरण :

नेपालका सबै नागरिकहरूलाई सामान्य शैलीमा लागू हुने बाहेक ऐतिहासिक प्रसङ्गमा आदिवासी जनजातिको अवस्था प्रस्तावनामा वा अरु कतैतिर पर्याप्त रूपमा सम्बोधन गरिएको छैन । नेपाली नागरिकहरूले राजतन्त्र या सामन्ती शासनको अधिनमा पीडित हुनुपरेको सत्य हो । आदिवासी जनजातिको विशेष सन्दर्भमा धेरै मामिलामा भिन्न तथा उनीहरूको अधिकार दमन गरिएको थियो । यसर्थ आदिवासी जनजाति राजतन्त्र सामन्ती शासनको अधिनमा रहेको प्रशासनबाट भर्खर बाहिर आएको इतिहास छ । तसर्थ ऐतिहासिकरूपमै भेदभावको, बहिष्करण र सीमान्तीकरणमा पारिएका सम्बन्धित मानिस वा समुदायको कानुन, रीति तथा परम्परामाथि आधारित प्राकृतिक स्रोतमा उनीहरूको समान पहुँचको अधिकारको प्रसङ्गको प्रस्तावना राज्यले बनाउनु पर्छ ।

संसारभरिका अन्य धेरै आदिवासी जनजातिको मामिलाको हकमा नेपालको आदिवासी जनजातिहरू प्रायः राज्य निर्माण तथा विकास प्रक्रियाबाट साथै कानुन बनाउने सरोकारको हकलगायत राज्यद्वारा प्रायोजित अवसरहरू तथा सुविधाहरू सम्बन्धी शासन

५. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), XI (२२) को सिफारिसले आरक्षित स्थानहरू त्यस्ता समूहलाई भन्ने सिफारिस गर्दछ ।

तथा विकासको प्रक्रिया तथा ढाँचा बनाउनेबाट तथा राज्यको प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग तथा स्वामित्वसम्बन्धी कानून बनाउने कामहरूबाट पूर्णरूपमा बहिष्कृत थिए ।

कानुनी दस्तावेजहरू लगायत राष्ट्रिय संविधानहरूका प्रस्तावनाले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने धाराहरू (मौलिक मानव अधिकारको सरोकार समेत) को पृष्ठभूमि, सन्दर्भ र सीमाहरू उल्लेख गर्दछ । युएनडीपको प्रस्तावनामा आदिवासी जनजातिको सीमान्तकरण प्रक्रियाको एउटा सशक्त प्रस्तावनाको अनुच्छेद उल्लेखित छ ।^{१९} उक्त प्रस्तावनामा बहिष्करण तथा सीमान्तकृतीकरण, सकारात्मक विभेद तथा अन्य विशेष व्यवस्था आदिवासी जनजातिको विरुद्ध विभेदबाट सशक्तरूपमा सुरक्षा र संरक्षण गर्ने उल्लेख छ । यसले प्रगतिशील तथा प्रासङ्गिक ढङ्गले भेदभावको बारेमा संविधानको व्याख्याका लागि सकारात्मक विभेद तथा विशेष व्यवस्थाहरू उपधाराहरू तथा अन्य कानूनहरू र नीतिहरू, अनि कानुनी मुद्दाहरू साथै विशेषाधिकार रीटहरू (बन्दी प्रत्यक्षीकरण परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध तथा अधिकार पृच्छा) को मुद्दाहरूको व्याख्या गर्न सहयोग गर्नेछ ।

३.३ निर्णय निर्माण प्रक्रियामा सहभागिता :

स्वशासन, प्रशासन तथा विकासको सरोकारको सम्बन्धमा आदिवासी जनजातिको निर्णय निर्माणमा सहभागी हुने अधिकार जसले उनीहरूको अधिकारमा असर पार्छन्, त्यसलाई विशेषरूपमा र स्पष्टरूपमा सुरक्षा गर्नु आवश्यक छ ।^{१०} स्थानीय, जिल्ला राज्य/प्रान्तीय तथा सङ्घीयस्तरहरूमा प्रतिनिधिहरूका लागि, अरुहरू मध्ये, विशेष उपायहरू (विशेष अधिकार होइन) प्रदान गरेर पनि गर्न सकिन्छ । यी कुराहरू महासन्धि नं. १६९ तथा युएनडीपमा सशक्तरूपमा प्रतिबिम्बित छ ।^{११} विभिन्न देशहरूमा धेरै उदाहरणहरू पाइन्छन् साथै छुट्टै निर्वाचन प्रणाली (माउरी, न्यूजिल्याण्ड), अनुसूचित आदिवासीलाई आरक्षित निर्वाचन स्थान (भारत)^{१२} परम्परागत प्रमुख तथा प्रधानहरूको मान्यता (उत्तर-पश्चिम पाकिस्तान, उत्तरपूर्व भारत तथा चितागङ्ग हिल ट्राक्टस, बङ्गलादेश) ।^{१३}

९. युएनडीपको छैटौँ प्रस्तावनाको अनुच्छेदले भन्छ, सरोकारवाला ती आदिवासी जनजाति ऐतिहासिक अन्यायबाट पीडित भएका छन्, परिणामस्वरूप, अरु थोकमध्ये उनीहरूको उपनिवेशीकरण तथा उनीहरूको भूमि, क्षेत्र तथा स्रोतहरूबाट भोगरहित हुनु तसर्थ उनीहरूको आवश्यकता तथा हीतहरू अनुसार, विशेषगरी उनीहरूको विकासको अधिकार प्रयोग गर्नबाट प्रतिबन्ध लगाएर ।

१०. विस्तृत छलफलका लागि हेर्नोस, रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) परिच्छेद १०.२ अनि सिफारिसहरू ३, ४ अनि ५ (परिच्छेद ११)

११. धारा ५ र १८ यु.एन.डीप, हेर्नोस धाराहरू १०-१५, १७-१९, २२-२३, २५-२८, ३०-३२, ४०, ४१) तथा धारा ६ (१) एवं आइएलओ महासन्धि नं. १६९, हेर्नोस अरु बढी रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), परिच्छेद ८) ।

१२. धारा ३३० र ३३२, भारतको संविधान, हेर्नोस रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (परिशिष्टाङ्क) (२०१०), परिच्छेद १, ४, ७ ।

१३. हेर्नोस, रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (परिशिष्टाङ्क) (२०१०) अनुच्छेद १.४, २.१, ४.३, १.५, २.१ र २.२ साथै अरु मध्ये ।

३.४ परामर्श :

विशेषगरी निर्णय निर्माणमा आदिवासी जनजातिको प्रत्यक्ष भूमिको नभएको अवस्थामा परामर्शको अधिकार उनीहरूका लागि महत्वपूर्ण हुन्छ।^{१४} फलस्वरूप निर्णय निर्माणमा प्रभाव पार्ने भूमिका उनीहरूले प्राप्त गर्दैनन् तर उनीहरूलाई असर गर्ने सम्भाव्य विकासहरूबारे उनीहरू सूचित हुन सक्छन्। आइएलओ महासन्धि नं १६९ अनुसार आदिवासी जनजातिलाई व्यवस्थापिकीय अथवा प्रशासनिक कुराहरूले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने कुराबारे विचार गरिनुपर्छ। उपयुक्त कार्यविधिमाफत तथा उनीहरूको प्रतिनिधि संस्थाहरू^{१५} माफत आवश्यक पर्ने परामर्श इमान्दारीपूर्वक गरिएको हुनु पर्छ।^{१६} त्यसै प्रकारका प्रावधानहरू युएनडीपमा समावेश छ।^{१७} विभिन्न देशहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको लागि विधान, प्रशासन, भूमि प्रयोग, विकास अनि आदि विषयमा वृहत क्षेत्रमा परामर्शको व्यवस्थालाई विधिवत रूपमा मान्यता दिएको तथा अभ्यास गरिएको जस्तै चितागङ्ग हिल ट्रयाक बङ्गलादेशमा^{१८} तथा त्यसै व्यवस्था नर्वेका सामी^{१९} आदिवासीहरूको मामिलामा पनि गरिएको देखिन्छ। कोलम्बियामा परामर्श व्यवस्थाको सुपरीवेक्षण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको विशेषज्ञहरूका समितिले जोड दिँदै भनेका छन् कि प्रभावकारी परामर्शको निर्धारण शीघ्र निर्णयले मात्र हुन सक्दैन, जसका लागि देशका आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको मौलिक निर्णय निर्माण प्रक्रिया अवलम्बन गर्न पर्याप्त समय दिइनु पर्छ र निर्णय लिइसकेको अवस्थामा उनीहरूको सांस्कृतिक तथा सामाजिक रीतिहरू अनुरूप प्रभावकारीरूपमा सहभागी हुन दिनुपर्छ।^{२०}

३.५ अग्रिम, सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी :

अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी जुन आत्मनिर्णयको अधिकारबाट प्रवाह भएर

१४. विस्तृत छलफलका लागि हेर्नोस रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), परिच्छेद १०.२।

१५. धारा ६(१) (क), महासन्धि आइएलओ नं. १६९।

१६. धारा ६(२), आइएलओ महासन्धि नं. १६९।

१७. धारा १९, युएनडीपले निम्न कुरा बताउँछ, 'व्यवस्थापिकीय वा प्रशासनिक व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयन तथा ग्रहण गर्नु पूर्व (यसले उनीहरू प्रभाव पर्छ,) राज्यले उनीहरूको स्वतन्त्र, प्रथम तथा सूचित सम्मति प्राप्त गर्न उनीहरूको आफ्नै प्रतिनिधि संस्थाहरू माफत जनजातिसँग असल विश्वासका साथै समन्वय र परामर्श गर्नेछ।

१८. चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस नियमावली, १९०० (नियम ३९), रङ्गमती हिल डिस्ट्रीक काउन्सिल ऐन १९८९ (दफा ७८ र ७९), चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस विकास बोर्ड अध्यायदेश १९७६, चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस क्षेत्रीय परिषद् ऐन, १९९८

(दफा ५३), हेर्नोस रोय-हेनरीकसन (परिशिष्टाङ्क), २०१०, अनुच्छेद २.१ देखि २.२।

१९. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (परिशिष्टाङ्क), २०१०, अनुच्छेद १.२.३ देखि १.२.६।

२०. आइएलओ महासन्धि नं. १६९ प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रम (प्रो. १६९) अन्तर्राष्ट्रिय श्रमस्तर विभाग इन्डिजिनस एण्ड ट्राइबल पिपल्स राइट्स इन, प्राक्टिस : अ गाइड टु आइएलओ कन्भेनसन नं. १६९, अनुच्छेद ५.२, पृष्ठ ६६।

आएका छन् तथा जसको भावना आइएलओ महासन्धि नं. १६९ मा प्रतिविम्बित छ र युएनडीपका विभिन्न प्रावधानहरूमा^{२१} विभिन्न ढङ्गले व्यक्त गरिएका छन्, जसको अभाव संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनहरूमा प्रस्टरूपमा देखिन्छ। व्यवस्थापिकीय तथा प्रशासनिक व्यवस्थाहरू जबर्जस्ती लादने, बाहिर निर्माण गरिएका विकास कार्यक्रमहरू, प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग तथा दोहन जसले आदिवासी जनजातिको पहिचान, अधिकार तथा कल्याणमा व्यवधान उत्पन्न गर्दछ, त्यसबाट सुरक्षित रहनका लागि अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जूरीका लागि यो अधिकारको सन्दर्भ महत्वपूर्ण छ।

३.६ भूमि तथा स्रोतमाथि अधिकार :

भूमि तथा स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिको अधिकार संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन साथै प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदन समेतमा प्रत्यक्षरूपमा सम्बोधन भएको छैन।^{२२} आदिवासी जनजातिको अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जूरी बिना सामन्ती राजतन्त्रात्मक भूमि तथा वन कानूनहरूले आदिवासी जनजातिको भूमि तथा भूभागहरू खोसिएका छन्। त्यसमा स्रोतहरूको उपनिवेशीकरणको रूपमा शोषण गरेका छन्, जुन एउटा महत्वपूर्ण गल्ती हो। आइएलओ महासन्धि नं. १६९ तथा युएनडीप (संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र) ले विस्तृत सुरक्षाका उपायहरू उल्लेख गरेका छन्। जसअन्तर्गत (१) प्रथागत अधिकारको पहिचान (२) बहिष्करणबाट संरक्षण (३) भूमिबाट बञ्चित गरेकोमा उपचारलगायत हर्जाना तथा (४) अरुहरूमध्ये स्वच्छ र समावेशी तरिकाले विवाद समाधान।^{२३} त्यस्तो अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका धेरै उदाहरणहरू छन्। नर्वेमा स्मरणीय रीतिथितिको माध्यमबाट स्वामित्व तथा भोगाधिकारको पहिचान,^{२४} फिलिन्समा पुख्यौली भूमिको निस्सा प्रदान,^{२५} उत्तर-पूर्व भारतमा आरक्षित वनबाहेक

२१. हेनोस् विशेषतः महासन्धि नं. १६९ (धारा १६), युएनडीप (विशेषगरी धाराहरू १०, ११, २८, ३०, ३२), स्वतन्त्र, प्रथम, सूचित सम्मतिलाई विभिन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घको निकायका नीतिहरू, बहुपक्षीय विकास संस्थाहरू साथै कृषि विकास अन्तर्राष्ट्रिय कोष, एशियाली विकास बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय अर्थ संस्थान (अरु संशोधनमा)

२२. हेनोस् रोय-हेनरीकसन, प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेद ७.१।

२३. महासन्धि नं. १६९ (विशेषतः धारा १३-१९), संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र (विशेषतः धाराहरू २५-३२) रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) अनुच्छेद १०(३), ११(१८) तथा रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (परिशिष्टाङ्क) (२०१०), अनुच्छेद २.५ तथा २.६ सामान्यतः तथा अनुच्छेदहरू ११ (१९), तथा ११ (२३) तथा नयाँ संविधानमा समावेश गर्नका लागि आदिवासी जनजातिको अधिकारमाथि विशिष्ट प्रस्तावहरूको खण्ड संविधानमा समावेशका लागि विशेष प्रस्तावहरूको लागि खण्ड।

२४. फिनमार्क ऐन २००५, अरु रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) हेनोस् परिशिष्टाङ्क अनुच्छेद २-६।

२५. आदिवासी जनजाति अफ्रिका, ऐन १९९७ (रिपब्लिक ऐन) हेनोस् रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (परिशिष्टाङ्क), २०१०, अनुच्छेद २-५।

भूमिको प्रशासन जिल्लास्तरीय परिषद्द्वारा^{२६} तथा चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस, बङ्गलादेश^{२७}, चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस, बङ्गलादेशमा परम्परागत प्रमुखहरू तथा प्रधानहरूद्वारा भूमि व्यवस्थापन^{२८} तथा चितागङ्ग हिल ट्रयाक्ट, बङ्गलादेशमा रीतिगत कानूनअनुसार विशेष भूमि आयोग (आदिवासी जनजाति नेताहरू समेत) द्वारा भूमिसम्बन्धी विवादको समाधान।^{२९}

३.७ सामाजिक अधिकार, भेदभावरहित, सकारात्मक उपाय तथा विशेष व्यवस्थाहरू :

रोय हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०)^{३०} मा विस्तृतरूपमा स्पष्ट पारिएअनुसार सबै किसिमका भेदभावहरूबाट मुक्त आदिवासी जनजातिको अधिकार प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्नका लागि सशक्त बनाउन सकारात्मक उपायको माध्यमबाट विशेष व्यवस्थाहरू आवश्यक पर्नेछन् । राज्यको कल्याणकारी तथा सामाजिक व्यवस्थाहरू यथास्थितिमा आदिवासी जनजातिका विभिन्न समुदायहरू माझ पुग्न असम्भाव्य हुनका कारण राजधानी तथा अन्य प्रमुख शहर केन्द्रहरूबाट केही त्यसता समुदायका मानिसहरू धेरै दुर्गम क्षेत्रहरूमा बसोवास गर्नु हो । त्यसकारणले सबै नेपाली नागरिकहरूलाई प्रक्रियागतरूपमा समान वा एकैरूपको व्यवहार गर्दा आदिवासी जनजाति नागरिकहरूलाई भने भेदभावपूर्ण व्यवहार हुन सक्छ । सकारात्मक विभेदका व्यवस्था पूर्णरूपले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको न्यूनीकरण गर्न नसकिने प्रतिरूप तथा पूर्वाधिकारको हकको मानक (परम्परागत कानून) भेदभावरहितसँग सम्बन्धित अनुरूपता हुनेछन् । आदिवासी जनजातिको सरोकारको सम्बन्धमा भेदभावविहीनताको परिचालनसम्बन्धी सन्दर्भहरू संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्रमा तथा नेपाल पक्ष भएका विभिन्न मानवअधिकार सन्धिहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ तथा जातीय भेदभाव उन्मूलन महासन्धिमा तोकिएको छ ।

२६. भारतको संविधान, छैटौँ अनुसूचि, धारा १६४ (१), हेर्नोस राजा देभासिष रो, एशियामा आदिवासी जनजाति तथा परम्परागत प्रथागत कानूनहरू (ट्रेडिसनल कष्टमरी लज एण्ड एन्डिजिनस पिपल्स इन एशिया), अल्पसङ्ख्यक समूहको अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय (माइनरिटी राइट्स गुप इन्टरनेशनल) लण्डन, मार्च २००५, पृष्ठ १५ ।

२७. हिल डिष्ट्रिक काउन्सिल एक्ट १९८९ (पहाड जिल्ला परिषद ऐन, १९८९), दफा ६४ तथा ६५ ।

२८. चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस नियमावली १९०० (विशेषतः ३४, ४१, ४२, ४५ र ५० नियमहरू) ।

२९. चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस भूमि विवाद समाधान आयोग ऐन २००१, हेर्नोस राजा देभासिष रोय, २००९, आदिवासी जनजाति जनसङ्ख्यासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि १९५७ तथा बङ्गलादेशका कानूनहरू: तुलनात्मक समीक्षा, आइएलओ महासन्धि नं. १६९ लाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रम (प्रो. १६९) आइएलओ श्रम स्तर विभाग, आइएलओ जेनेभा तथा आइएलओ कार्यालय ढाका, २००९, परिच्छेद ४.५.१ ।

३०. रोय हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेदहरू १०.४ र ११.१९ ।

३.८ सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकार :

आदिवासी जनजातिका परिचय भाषा तथा अन्य सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी विशेष अधिकारहरू संविधानसभा समिति केही प्रतिवेदनहरूमा समावेश गरिएका छन् । संविधानसभामा सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायको अधिकार संरक्षण समितिको प्रतिवेदन, तर तिनीहरू आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक अधिकार संरक्षण गर्न अपर्याप्त ठानिन्छन् । रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) ले आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनलाई मार्गदर्शन दिन मानवअधिकार सन्धि निगरानीको समर्थनमा विभिन्न पर्यवेक्षण विचारहरू पेश गरेको छ ।^{३१} यी अधिकारहरूले परम्परागत जीविका तथा भूमि, स्रोतहरूमाथिको अधिकार, स्वदेशीय संस्कृतिको सबै पक्षहरू गाभिएको आदर्श बोध गर्न आवश्यक देखिएकोले समर्थन औल्याउँछन् । सांस्कृतिक जीवनको मूल्यको उचित वर्णन गर्न, जुन सशक्तरूपले सम्प्रदाय सम्बन्धित हुन सक्छ वा जुन आदिवासी जनजातिद्वारा समुदायको रूपमा उपभोग तथा अभिव्यक्त गर्न सक्छ ।^{३२} तसर्थ नेपाली आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकार पर्याप्त मात्रामा सुरक्षा गर्न केवल बृह-सांस्कृतिक तथा भेदभावरहित मौखिक अभिव्यक्तिहरूले मात्र सफल हुन सक्दैन । त्यसर्थ, रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०) मा दिइएका सिफारिसहरू यदि विशिष्ट भाषामा^{३३} समावेश गरिएमा सुरक्षाको मनासिव श्रेणी प्रदान गर्नेछ ।

३.९ प्रथागत कानून तथा आदिवासी न्याय प्रणाली तथा न्यायमा पहुँच :

सामन्ती राजतन्त्रतात्मक नेपालमा विलयन गर्ने राज्य नीतिको सन्दर्भमा तथा नेपाली आदिवासी जनजातिको परम्परागत स्वशासन प्रणालीको मान्यता हटाउने तथा पहिचान हटाउने प्रथागत कानून तथा स्वदेशीय न्याय प्रणालीमाथि प्रत्यक्ष प्रावधानहरूको अनुपस्थितिले आदिवासी जनजातिको पहिचानमा अझ बढी विनासको खतरा बढाएका छन् । अरु धेरै र विभिन्न आदिवासी जनजाति तथा उनीहरूको समुदायहरू अत्यन्त सामान्तकृत भएका अवस्थामा न्याय प्रणालीको मुख्य प्रवाहभित्र न्यायको पहुँचमा बाधा ल्याउन सक्छ । रोय हेनरीकसन प्रतिवेदन २०१०^{३४} ले आदिवासी जनजातिको संस्थाहरूलाई^{३५}

३१. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेद १०.६ हेनोस निम्न सन्धि निकायहरूको प्रतिवेदनहरू: संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानवअधिकार समिति सामान्य टिप्पणी नं. २३ (१९९४) अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनीतिक प्रतिज्ञापत्र माथि धारा २७, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति, सामान्य सिफारिसहरू नं. २३ आदिवासी जनजाति माथि, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी नं. २१ सांस्कृतिक जीवनको अधिकार अनुच्छेद १०.६ ।

३२. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेद १०.६ ।

३३. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेद ११ (४), ११ (१५), ११ (१६) ।

३४. रोय-हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०), अनुच्छेद १०.५ ।

३५. धारा ५, युएनडीप (संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र) ।

सुदृढ गर्न, कायम राख्न, तिनीहरूको सांस्कृतिक परम्परा तथा संस्कारलाई अभ्यास तथा पुनः सजीवता ल्याउन^{३६} तथा अभ्यास, विकास तथा प्रचार प्रसार गर्न^{३७} उनीहरूको धार्मिक तथा आध्यात्मिक परम्परा, संस्कार तथा रीतिहरू पढाउन^{३८} संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र लेखिए जस्तै आदिवासी जनजातिको अधिकारहरू निर्दिष्ट गरेको छ । आदिवासीहरूमा राष्ट्रिय कानून तथा नियमहरू लागू गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं १६९ ले आदिवासी जनजातिहरूको मौलिक रीति वा रीतिगत कानूनलाई सम्मान गर्नुपर्ने आह्वान गरेको छ ।^{३९} त्यसैगरी आदिवासी जनजातिको रीति तथा संस्थाहरूको^{४०} स्वामित्वलाई मान्यता प्रदान गरेका आदिवासीय न्याय प्रणालीका विभिन्न उदाहरणहरू एशियाका विभिन्न भागमा पाइन्छन् ।^{४१} जसमा भारतीय द्वीपमा स्वशासनको अधिकार तथा उनीहरूको दण्डसम्बन्धी सम्मान (जुन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार स्तरहरू अनुरूप) को उचित स्वीकृति आवश्यक पर्दछ ।^{४२} एशियामा विभिन्न स्थानहरूमा स्वदेशीय वा परिमार्जितस्वरूपका गाउँ स्व-सरकारहरू^{४३}, उत्तरपूर्व भारतमा स्वाधीन जिल्ला परिषद्हरू अन्तर्गत अदालतहरू^{४४} चितागङ्ग हिल ट्रयाक्ट, बङ्गलादेशमा प्रमुखहरूको तथा प्रधानहरूको अदालत^{४५} तथा सव्वा तथा सरावाक, मलेशियामा सजातीय अदालतहरू यसमा पर्दछन् । जसमा आदिवासी वा परिमार्जित निकायहरूद्वारा देवानी तथा फौजदारी न्याय प्रशासन गरिन्छ । उचित समयमा आदिवासीका रीतिगत कानून वर्णन गर्ने क्रममा जसले महत्वपूर्ण हदसम्म आदिवासी जनजातिको पहिचान र न्यायमा पहुँचको सुरक्षा गरेको छ ।

३.१० आदिवासीहरूको अधिकारलाई कमजोर पार्ने कानुनी प्रावधानहरू विरुद्ध सुरक्षा :

नेपालको भविष्यको संविधानमा अन्ततोगत्वा जस्तोसुकै प्रकारको प्रावधानहरू ल्याइए पनि यो महत्वपूर्ण छ कि त्यसमा आदिवासीहरूको अधिकारको सुरक्षा गर्ने

३६. धारा ११, युएनडीप ।

३७. धारा १२, युएनडीप ।

३८. धारा १२, युएनडीप ।

३९. धारा ८ (१), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १६९ ।

४०. धारा ८ (२), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १६९ ।

४१. प्रबल, कमजोर तथा नरम रीतिगत कानून प्रणाली तथा स्वदेशीय तथा वर्णशङ्कर न्याय प्रणाली एशियामा विद्यमान सम्बन्धी हेनोस् राजा देभासिप, एशियामा आदिवासी जनजाति तथा परम्परागत रीतिगत कानून, अन्तर्राष्ट्रिय अल्पसङ्ख्यक समूह, लण्डन, मार्च २००५ ।

४२. धारा ९, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १६९ ।

४३. भारतको संविधान, पाँचौ अनुसूचि ।

४४. भारतको संविधान, छैठौ अनुसूचि ।

४५. चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस नियमावली, १९००, हिल जिल्ला परिषद् ऐन, १९८९ (दफा ६४ र ६५), चितागङ्ग हिल ट्रयाक्स भूमि विवाद समाधान आयोग ऐन २००१ ।

प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । ताकि आदिवासी जनजातिका अधिकारहरू संरक्षण गर्न खोज्ने ती प्रावधानहरूले आदिवासी जनजातिहरूको अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी बिना कुनैपनि अधिकार खारेज वा कमजोर गरिने छैन । यद्यपि आदिवासी जनजातिहरूले सङ्घीय, प्रान्तीय राज्य व्यवस्थापिकीय निकायहरूमा पर्याप्त प्रतिनिधित्वको अपेक्षा राखेका छन् । विभिन्न राजनीतिक दलहरूमा भएको संलग्नता, विभिन्न स्वर्थ समूहहरूबाट प्राप्त हुने कोषमा रहेको निर्भरताका बावजुद व्यवस्थापिकीय निकायहरूमा हुने प्रतिनिधित्वले मात्र पनि आदिवासीहरूको चाहना विपरीत उनीहरूको अधिकारलाई कटौती गर्ने कार्यबाट बचाउन अपर्याप्त हुन सक्छ । आदिवासीहरूका अधिकारको सुरक्षाको न्यूनतम स्तरको उदाहरण पाकिस्तानको संविधानमा रहेको छ । जसमा सम्बन्धित क्षेत्रका मानिसहरू तथा आदिवासी सभा “जिर्गा”को इच्छा निक्यौल तथा निश्चय नगरी आदिवासी क्षेत्र हटाउन नसकिने व्यवस्था पाकिस्तानमा छ ।^{४६} वास्तवमा, नेपालको सन्दर्भमा सुरक्षा भन्नाले केवल परामर्श मात्र हुन सक्दैन, जसमा अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी हुन अत्यावश्यक हुन्छ ।

सरल बोधगम्य तथा तयारी सामग्रीका लागि माथि उल्लेखित विषय-वस्तुहरूलाई संक्षेपीकरण गरी साथै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को प्रावधानहरूको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्रको तथा सम्बद्ध राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि निगरानी निकायहरूको विधिशास्त्रको सन्दर्भको तालिका निम्नलिखित प्रस्तुत गरिएको छ ।

४. संविधानसभा समिति प्रतिवेदनमा भएका प्रावधानहरूमाथि विशेष टिप्पणीहरू

देहायको तालिकामा संविधानसभा समितिहरूका प्रतिवेदनको प्रावधानहरूसँग सम्बन्धित प्रसङ्गहरू, टिप्पणीहरू, सिफारिसहरू जहाँ उपयुक्त छन्, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूको निर्देशहरू तथा समर्थन, आधारभूत कारण प्रस्तावित सुझावहरू समावेश छन् । हटाउनुपर्ने, आधात पुऱ्याउने प्रावधानहरूलाई खारेज गर्ने माध्यमको रेखाद्वारा चिन्ह लगाइनेछ । थप्नुपर्ने प्रावधानहरूलाई तलतिर रेखा तथा तेर्सो अक्षरमा चिन्ह लगाइनेछ । तैपनि देहायमा समावेश भएका टिप्पणीहरूले संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरूको विद्यमान ढाँचामा प्रतिविम्बित परिवर्तनहरू माग गर्दछ किन कि आदिवासी

४६. पाकिस्तान संविधान धारा २४७ (६), पहिले १९६४ मा आदिवासी सभासँग परामर्शसम्बन्धी प्रावधान राखिएको थिएन, द चितागङ्ग हिल ट्र्याक्टस-तब पूर्व पाकिस्तानको भाग-यसको संवैधानिक स्थिति आदिवासी क्षेत्रका रूपमा हरायो । हेर्नेसु, राजा टिटिडिभ रोय, द डिपार्टर्ड मेलोडी: मेमयर, पी पी ए प्रकाशन, इस्लामवाद, पाकिस्तान २००३ पृष्ठ १९५, १९६ ।

जनजातिको अधिकार सुरक्षा गर्न आवश्यक पर्ने प्रावधानहरू सम्पूर्णतामा प्रतिबिम्बन गर्दैनन् । यी टिप्पणीहरू अतः माथि परिच्छेद ३ मा समावेश भएका टिप्पणी र सुझावहरू संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनहरूमा महत्वपूर्ण सुरक्षा प्रावधानहरूको उपेक्षा र अपर्याप्त समावेशमाथि तथा रोय हेनरीकसन प्रतिवेदन (२०१०, विशेषतः परिच्छेद ९) को संयोगमा अध्ययन गरिनुपर्छ ।

तालिका १ (क)

संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरूमा मुख्य सुरक्षा प्रावधानहरूको अपर्याप्त समावेश तथा उपेक्षाहरू

विषय-वस्तु	औचित्य वा आधारभूत कारण	आइएलओको महासन्धि १६९	संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र (यूएन ड्रीप)	राष्ट्रिय कानून तथा अन्य सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय स्तर
आत्मनिर्णय	आदिवासी जनजातिको यो अत्यन्त महत्वपूर्ण सामूहिक अधिकार हो, जसबाट सबै अन्य महत्वपूर्ण अधिकारहरू प्रवाह हुन्छ ।		धारा ३, ४	भारत: भारतको संविधान, धारा ३७१ क र ३७१ छ (मिजो र नागा आदिवासी जनजातिको विशेष सुरक्षा माथि) छैटौ अनुसूचि स्वायत्त जिल्ला परिषदले सम्बद्ध व्यक्तिहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार निहित भएको सकार्दछ ।
उपनिवेशीकरण, बहिस्करण, भेदभाव र सीमान्तकृत करणको ऐतिहासिक प्रकरण	संविधानमा आदिवासी जनजातिका विशेष प्रावधानहरू समावेश गर्नुपर्ने आधारभूत कारण पुष्टि गर्दछ । यसलाई संविधानमा समावेश गरिएका प्रावधानहरूको सन्दर्भ तथा कार्यान्वयनका लागि मापन परिभाषित गर्दछ ।		प्रस्तावनामा उल्लेखित छैटौ अनुच्छेद	यूएन ड्रीप (प्रस्तावनामा उल्लेखित छैटौ अनुच्छेद) सरोकारवाला ती आदिवासी जनजातिहरू अन्यायबाट पीडित भएका छन् । अरु थोकमध्ये उनीहरूको उपनिवेशीकरण तथा उनीहरूको भूमि क्षेत्र तथा स्रोतको कब्जाबाट विमुख गराएको कारणले त्यसरी उनीहरूलाई अधिकार अभ्यास गर्न विशेषतः उनीहरूको आफ्नो आवश्यकता तथा हितहरूअनुसार विकाससम्बन्धी उनीहरूको अधिकारबाट बञ्चित गरेर ।

निर्णय निर्माणमा सहभागिता	प्रशासन तथा विद्यायन संवैधानिक कानून निर्माणलगायतका निर्णय-निर्माण प्रक्रियामा सहभागिता धेरै महत्व छ । यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरू र सन्धि निकाय विधिशास्त्रद्वारा औचित्यपूर्ण मानिएको छ ।	धारा ६	धारा ५, १८, १९	न्युजिल्याण्ड: मौरी जातिका लागि छुट्टै निर्वाचन पञ्जिका
परामर्श	विशेषगरी जहाँ आदिवासी जनजातिको प्रत्यक्ष निर्णय निर्माणमा शुन्य वा सीमान्तकृत हुन्छ त्यहाँ परामर्श धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसले आदिवासी जनजातिलाई सरकारी तथा अन्य मुख्य नीतिहरू, योजनाहरू तथा कार्यक्रमहरू बारेमा सुसूचित गर्दछ ।	धारा ६(१), ६(२)	धारा १९	१. नर्वे : सामी संसद २. बङ्गलादेश: चितागङ्ग हिल टुराक्ट क्षेत्रीय परिषद, हिल जिल्ला परिषदहरू, प्रमुखहरू प्रधानहरू ३. भारत : आदिवासी सल्लाहकार परिषद ।

तालिका १ (ख)

क्रमशः संविधानसभा समितिका प्रतिवेदनहरूमा मुख्य सुरक्षा प्रावधानहरूको अपर्याप्त समावेश तथा उपेक्षाहरू

अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी	आदिवासी जनजातिहरूलाई जवरजस्ती बाहिरबाट वनाइएका कानुनी, प्रशासनिक तथा विकास प्रक्रियाहरू ग्रहण तथा कार्यान्वयन नगर्न अग्रिम सुसूचित स्वतन्त्र मञ्जुरी सुनिश्चित गर्न धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ	धारा १६	धारा १०, ११, २८, ३०, ३२	इफाडको आदिवासी जनजाति नीतिहरू, एशियाली विकास बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक संस्थान (पुनरावलोकन अन्तर्गत) इं
भूमि तथा स्रोतमाथि अधिकार	यो आदिवासी जनजातिको पहिचान, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पूर्णता, जीविका सुरक्षा तथा कल्याण आधारभूत विषय हो ।	धारा १३ देखि १९	धारा २५-३२	१. भारत : स्वायत्त जिल्ला परिषदहरू (छैटौ अनुसूचि संविधान) २. फिलिपिन्स : आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय आयोग मार्फत भूमि आवाद ३. बङ्गलादेश : हिल जिल्ला परिषदहरूद्वारा भूमि प्रशासन, प्रमुखहरू तथा प्रधानहरू (चितागङ्ग हित ट्रयाक्ट नियमावली १९००, हिल जिल्ला परिषद ऐन १९८९, भूमि विवादको निपटारा (चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस भूमि आयोग ऐन २००१) ४. नर्वे : भूमि अधिकार पहिचान (फिनमार्क ऐन, २००५)

सामाजिक अधिकार, भेदभावरहित, सकारात्मक उपाय, तथा विशेष व्यवस्था	आदिवासी जनजाति विरुद्ध उपनिवेशीकरण, बहिस्करण तथा भेदभावको लामो इतिहास प्रदत्त, त्यस्तो व्यवस्थाहरू अतीतका गल्तीहरू नदोहोर्नाउन अत्यावश्यक छन् तथा भेदभाव रहित तरिकाले आदिवासी जनजातिलाई उनीहरूको विकास अवलम्बन गर्न समर्थवान पार्नु ।	धारा १२, ३४, २८	धारा २, ५, १४, १५, १९, १७, २१, २२, २४, ३६	१. जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धि महासन्धि, नेपालको स्थायी संयुक्त राष्ट्रसङ्घ प्रतिनिधि, जेनेभा, मिति १३ मार्च, २००९ (नेपाल संवैधानिक प्रक्रिया) २. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन शासन चलाउने निकाय, २८९ औं कार्याकाल (सामान्यतः संवैधानिक सुधार प्रक्रिया)
सांस्कृतिक तथा भाषिक अधिकार	आदिवासी जनजातिको भाषिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई पर्याप्त तथा सान्दर्भिकरूपमा मान्यता नदिई नेपालको धर्म निरपेक्षता तथा बहु सांस्कृतीकरण सम्भव छैन । पूर्व राजतन्त्रात्मक सामन्ती नेपालको विलयन गर्ने नीतिलाई सच्याउने परिप्रेक्ष्यमा यो विशेष महत्वपूर्ण छ ।	धारा ५, ८, २८, ३०, ३२	धारा ५, ११, १२, १३, १४, १५, ३३, ३४	१. अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा नागरिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र धार २७, (मानव अधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी नं. २३, १९९४) । २. जातीय भेदभाव उन्मूलन महासन्धि: संयुक्त राष्ट्रसङ्घ जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति, सामान्य सिफारिसहरू नं. २३, आदिवासी जनजाति विषयमा । ३. अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक प्रतिज्ञापत्र, सामान्य टिप्पणी नं. २१, सांस्कृतिक जीवनको अधिकार, अनुच्छेद ३६

<p>रीतिगत कानून तथा आदिवासीय न्याय प्रणाली तथा न्यायमा पहुँच</p>	<p>आदिवासी जनजातिको पराकाष्ठा सीमान्तकृतीकरण तथा प्राप्त विगतका विलयन गर्ने नीति, रीतिगत कानून तथा आदिवासीय न्याय प्रणाली तथा न्यायमा पहुँच सम्बन्धी व्यवस्थाको अभावमा नेपालमा आदिवासी जनजाति समाजका सीमान्तकृत समूहलाई न्यायको पहुँचमा प्रभावकारी रूपमा अस्वीकार गरिनेछ । त्यस्तो व्यवस्थाले आधारभूत मानवअधिकार प्रतिरूप उल्लङ्घन नगरी आदिवासी जनजातिको प्रतिभाको आधारमा लचकदार न्याय प्रशासन सामर्थ्य बनाउन सकिनेछ ।</p>	<p>धारा ८(१), ८(२), ९</p>	<p>धारा ५, ११, १२, ३४</p>	<p>१. भारत: स्वायत्त जिल्ला परिषद (छैटौँ अनुसूची, संविधान) २. बङ्गलादेश: प्रधानहरू तथा प्रमुखहरूको अदालत, सर्वोच्च अदालतको निर्णय (१९९७) ३. मलेशिया: सवाह तथा सारावाकमा सजातीय अदालतहरू</p>
<p>अधिकार कटौतीसम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू विरुद्ध सुरक्षा</p>	<p>संविधानभित्र जे जस्तो सकारात्मक उपायका व्यवस्था अन्ततोगत्वा समावेश गरिए पनि अधिकार कटौती वा खारेजी विरुद्ध तिनीहरूलाई संरक्षण आवश्यक पर्न सक्छ ।</p>			<p>१. पाकिस्तान: धारा २४७ (६), पाकिस्तानको संविधान । २. अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रतिज्ञापत्र: संयुक्त राष्ट्रसङ्घ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक समिति । अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रतिज्ञापत्र: संयुक्त राष्ट्रसङ्घ आर्थिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक अधिकार, सामान्य टिप्पणी, नं. २१, सांस्कृतिक जीवनको अधिकार, अनुच्छेद ३६ ।</p>

तालिका २ (क)
राज्यको शक्ति बाँडफाँड तथा राज्यको पुनःगठनमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बन्धित संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
प्रस्तावनीय अनुच्छेद १, उप अनुच्छेद ३	विभिन्न क्षेत्र, लिङ्गका जाति विषयसँग सम्बन्धित सबै मानिसहरूको अधिकार तथा समानुपातिक सहभागिताको प्रत्याभूति दिन बाञ्छनीय भएकोले	विभिन्न क्षेत्र, लिङ्ग, जाति विषयसँग सम्बन्धित सबै मानिसहरूलाई गायत आदिवासी जनजातिको अधिकार तथा समानुपातिक तथा न्यायपूर्ण सहभागिताको प्रत्याभूति दिन बाञ्छनीय भएकोले	आत्मनिर्णयको अधिकार जनसाधारणसँग गाँसिएको हुन्छ, तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको अर्थमा जनसाधारणभित्र आदिवासी जनजाति पर्दछन्। तर पनि, कुनै वा सबै सम्प्रदायका नागरिकहरूमा अधिकार लागू हुँदैन, तथा यस परिप्रेक्ष्यमा जनसाधारणले अपर्याप्त अवधारणा दिन्छ। तैपनि, यो उल्लेखनीय छ, कि अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको अधिकार संरक्षणमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनमा आदिवासी जनजातिको परिभाषिक शब्दावली शुद्ध प्रयोग गरिएको छ (प्रस्तावना तथा विभिन्न काम गर्ने धाराहरूमा) यो उदाहरण हालैको विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड उल्लेखित साथै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्रसमेत भविष्यको संविधानमा समावेश भएका अनुशरण गरिनु पर्छ।	धारा ३, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र, धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनीतिक प्रतिज्ञापत्र, धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रतिज्ञापत्र

<p>धारा ३ (३)</p>	<p>राज्यभिन्न बस्ने आदिवासी जनजाति तथा आदिवासी जातिको स्वायत्तता तथा स्वशासन, पहिचान, स्थानीय एकाइ तथा विशेष संरचनाको प्रत्याभूति हुनेछ ।</p>	<p>राज्यभिन्न बस्ने आदिवासी जनजाति तथा आदिवासी जातिको स्वशासनाधिकार तथा स्वशासन, पहिचान, स्थानीय एकाइ तथा विशेष</p>	<p>आत्मनिर्णयको अधिकार जनसाधारणमा संलग्न छ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको परिभाषाभिन्न आदिवासी जनजाति जनसाधारण हुन्छ । त्यसकारणले आदिवासी जनजाति भन्ने सन्दर्भ दिइन्छ भने मानिस (People) भन्ने दिइदैन ।</p>	<p>धारा ३, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्र, धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र, धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञापत्र</p>
<p>धारा ७ (१): स्थानीय तह तथा क्षेत्र सीमाङ्कनको गठन</p>	<p>संविधान वमोजिम गठित प्रान्त अन्तर्गत गाउँ पालिका तथा नगरपालिको व्यवस्था गरिनेछ ।</p>	<p>संविधान वमोजिम गठित प्रान्त अन्तर्गत गाउँ पालिका तथा नगरपालिकाको व्यवस्था गरिनेछ । सबै वन साधारण साथै आदिवासी जनजातिहरूको गाउँ पालिका तथा नगरपालिका न्यायपूर्ण तथा पर्याप्त प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न विशेष व्यवस्था अवलम्बन गरिनेछ ।</p>	<p>जबसम्म त्यस्तो व्यवस्था हुँदैन संरचनात्मकरूपमा भए पनि तर सुविधाबाट अत्यन्त वञ्चित तथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति तथा अन्य समुदायको न्युन प्रतिनिधित्व वा प्रतिनिधित्वविहीन रहनेछ । विशेषतः यो नेपालका लागि महत्वपूर्ण छ किनभने परम्परागत स्वशासनमा नेपालले धेरै नासको समस्या भोग्नु परेको थियो । उत्तर-पश्चिम पाकिस्तान, भारतको केही भागमा, तथा चितागङ्ग हिल ट्रयाक्टस बङ्गलादेशमा भन्दा बाहेक</p>	<p>त्यस्तो व्यवस्था आइएलओ महासन्धि १६९ अनुरूप हुनेछ (विशेषगरी धारा ४, ६ तथा ७) तथा युएनड्रीप विशेषतः धारा १८, १९, ८, ३५ । त्यस्तो सुरक्षाहरू भारतको संविधानमा समावेश छन् (धारा ३३०, ३३२ तथा छैटौ संशोधन)</p>

तालिका २ (ख)

क्रमशः राज्यको शक्ति बाँडफाँड तथा राज्यको पुनःगठनमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ८ (१): विशेष संरचनासम्बन्धी प्रावधानहरू	संविधानको धारा ४ बमोजिम मुख्य संरचना बाहेक प्रान्तभित्र घना जनसङ्ख्यासहित भाषिक समुदाय वा बहुसङ्ख्यक जातीय। समुदायसहितको इलाकालाई स्वायत्तः क्षेत्र कायम गरिनेछ।	संविधानको धारा ४ बमोजिम मुख्य संरचना बाहेक आदिवासी जनजातिको वास्तविक जनसङ्ख्यासहितको इलाका जसले बहुसङ्ख्यक जनसङ्ख्याको आकार निर्माण नगरेको प्रान्तलाई स्वायत्तः क्षेत्र कायम गरिनेछ।	यसले यो स्पष्ट पार्छ कि प्रान्तभित्र आदिवासी जनजातिले सङ्ख्याको रूपमा अल्पसङ्ख्यक आकार बनाएको अवस्थामा तथा प्रान्तीय सरकारमा जसको प्रतिनिधित्व नगण्य वा उपस्थिति नभएमा त्यस्तो स्वायत्तः क्षेत्रमा तथापि स्वयं शासनाधिकार वा स्वशासनको स्तर प्रत्याभूति गर्न सकिने छैन। तथापि प्रचलित प्रबन्धले प्रबल जातीय भाषिक समुदाय तथा बहुसङ्ख्यकलाई समर्थ पार्न सक्ने छ, तर प्रान्तभित्र जो अल्पसङ्ख्यकमा छन् - जस्तै ब्राह्मण र क्षेत्रीले स्वायत्ता क्षेत्र राख्न पाउने छ। अन्य प्रबल बहुसङ्ख्यक समूहहरू (जस्तै बाहुन तथा क्षेत्री) तथा बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिको हैकम विरुद्ध राज्यभित्र अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिलाई सुरक्षा दिइनुपर्ने आधारभूत कारण छ।	
धारा ८ (२): विशेष संरचनासम्बन्धी प्रावधान	उपधारा (१) मा लेखिए बाहेक कुनैपनि क्षेत्रलाई समुदाय/जातीय, सांस्कृतिक क्षेत्रको संरक्षण	धारा ८ (१) मा उल्लेखित सहित स्वायत्तः क्षेत्रमा आदिवासी जनजाति जसको जनसङ्ख्या अति नै सानो,	अन्य प्रबल बहुसङ्ख्यक समूहहरू (जस्तै: बाहुन र क्षेत्री) तथा बहुसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिको हैकम विरुद्ध राज्यभित्र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिलाई सुरक्षा दिइनुपर्ने आधारभूत कारण छ।	

	<p>तथा सम्बद्धन गर्न, सीमान्तकृत जातीय समूहहरू जो अत्यन्त अल्पसङ्ख्यकमा रहेकालाई इन्कार गरी, आरक्षित क्षेत्र कायम गरिनेछ ।</p>	<p>जो विशेषगरी सीमान्तकृत तथा पिछडिएका तथा जसको सांस्कृतिक पहिचान तथा सङ्गठित गर्ने सम्बन्धी विषयमा अत्यन्त सीमान्तीकरण तथा लोप हुने खतरामा रहेका छन्, द्वारा बसोवास गरिरहेका त्यसता क्षेत्र वा प्रान्तसहितको भागलाई विशेषरूपले आरक्षित बनाइने छ ।</p>		
--	--	--	--	--

तालिका २ (ग)

क्रमशः राज्यको शक्ति बाँडफाँड तथा राज्यको पुनःगठनमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ८ (३)	सामाजिक आर्थिक सम्बन्धमा पछि परेका वा पिछडिएका इलाका तथा उप-धाराहरू (१) र (२) मा नपरेका इलाका वा कुनै विषयगत (तोकिएको) विकास गर्नुपर्ने इलाकालाई विशेष प्रदेश कायम गरिनेछ ।	सामाजिक-आर्थिकरूपले तथा अन्यथा अविकसित क्षेत्रहरू अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिसहित जुन स्वायत्त क्षेत्रमा समावेश नभएको तथा उप धारा (१) र (२) मा उल्लेखित आरक्षित स्वदेशीय क्षेत्रलाई विशेष प्रदेशमा गठन गरिनु पर्नेछ ।	यी व्यवस्थाहरू अन्यथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति तथा उनीहरूको समुदायहरू तथा वा अति अल्पसङ्ख्यकको सामान्याधिक तथा पर्याप्त समावेश, अन्यथा जो पर्याप्त सङ्ख्याको कमीको कारण वा मत राय वा घुस्साको कारणले बहिष्करणमा पर्न सक्ने हुनाले निश्चय गर्न आवश्यक छन् ।	
धारा १२ (१) आत्मनिर्णयको अधिकार	आदिवासी जनजाति, मधेशीको स्थानीय तथा आन्तरिकस्तरमा राजनीति, संस्कृति, धर्म, भाषा, शिक्षा, सूचना, सञ्चार, स्वास्थ्य, भू-व्यवस्था, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक गतिविधि, वाणिज्य, भूमि, स्रोत तथा साधनको परिचालन, तथा	आदिवासी जनजाति तथा मधेशीको आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ, जसको आधारमा उनीहरूले स्वतन्त्रपूर्वक उनीहरूको राजनीति, संस्कृति, धर्म, भाषा, शिक्षा, सूचना, सञ्चार, स्वास्थ्य, भू-व्यवस्था, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक	१. आदिवासी जनजाति वाक्यांश प्रसङ्ग राख्नुपर्ने महत्वपूर्ण छ । हालको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजहरूमा जातिसम्बन्धी (Tribal) वाक्यांश प्रयोगमा छैन । २. स्थानीय तथा आन्तरिक सन्दर्भ दिनु आवश्यक छैन । विभिन्न प्रशासनिक प्रसङ्गमा आन्तरिक तथा स्थानीय मामिलामा अर्थ लगाइन्छ जुन अर्थ लगाउनु पर्ने दायित्व छ । ३. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार स्तरहरूको अधिनमा कानुन निर्माणद्वारा आत्मनिर्णयको बन्दोवस्त	धारा ३, युएनडीप, धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारको प्रतिज्ञा पत्र । धारा १, अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रतिज्ञा पत्र ।

	वातावरणको रूपमा आत्मनिर्णयको अधिकार हुनेछ । यी कुराहरू कानुन बनाएर निर्धारण गरिनेछ ।	गतिविधिहरू वाणिज्य, भूमि, स्रोत तथा साधनको परिचालन तथा वातावरण निर्धारण गर्नेछन् । यो संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार स्तरहरू बमोजिम त्यसतो अधिकारहरूको प्रयोग कानुनद्वारा नियमित गरिनेछ ।	गरिन्छ । जसमा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मान्यता प्राप्त अधिकारलाई त्यसतो विधानले गलत प्रकारले अवरोध वा सीमित गर्ने छैन । ४. यो उल्लेखनीय छ कि, जसरी तसरी, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको अधिकारको संरक्षणमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदनले आदिवासी जनजातिको (प्रस्तावनामा तथा विविध लागू हुने धाराहरूमा) ठीक शब्दावली प्रयोग गर्दछ) यो उदाहरण विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय स्तरहरू लगायत संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा-पत्रमा प्रयोग गरिएका शब्दावलीलाई अनुशरण गर्दै भविष्यको संविधानमा पनि अनुशरण गर्न योग्य छ ।	
धारा १४ (५) महिलाको अधिकार	महिलाको अधिनमा रही सबै अधिकारमा आदिवासी जनजाति महिला, अल्पसङ्ख्यक महिला, मधेशी महिला, दलित महिलाको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरिनेछ ।	माथि उल्लेखित समूहहरूबाट महिलाको अधिकार सुरक्षा, मधेशी महिला, आदिवासी जनजाति महिला, अल्पसङ्ख्यक महिलाको पर्याप्त र सामान्यायिक प्रतिनिधित्व निश्चय गरिनेछ ।	यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म सङ्ख्यात्मकरूपले सानो सङ्ख्याका महिलाहरू र अत्यन्त पिछडिएका तथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति तथा उनीहरूको समुदायहरू न्युन प्रतिनिधित्व तथा प्रतिनिधित्वविहीन हुने छन् ।	

तालिका ३ (क)

संवैधानिक निकायहरूको गठनको तयमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
अनुच्छेद १, पक्ति १५, प्रस्तावना	उचित समयमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुसलमान (मुस्लीम), अपाङ्ग, अल्पसङ्ख्यक, सिमान्तकृत समूह तथा पिछडिएको वर्ग तथा क्षेत्रको आफ्नो हित तथा अधिकार तथा उनीहरूको उत्थानको सुनिश्चित गर्न राज्यको पुनःगठनको सबै अङ्गहरूमा समानुपातिक प्रतिनिधिरू र समावेशीको आधारमा सहभागी बनाएर समावेशी राज्य निर्माणपश्चात मात्र प्रजातान्त्रिक मापक, प्रजातन्त्रको विकास, स्थायी शान्ति, स्थायित्व तथा आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण पूर्ण प्रतिवद्धताद्वारा सम्भव हुनेछ भन्ने ग्रहण रोज्दै तथा अभिव्यक्ति गर्दै ...	उचित समयमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मुसलमान (मुस्लीम) अपाङ्ग, तथा अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समूह तथा अविकसित क्षेत्र तथा सुविधा बञ्चित वर्गको आफ्नो अधिकार तथा हित तथा उनीहरूको उत्थानको सुनिश्चित गर्न राज्यको पुनःगठनको सबै अङ्गहरूमा पर्याप्त तथा सामान्याधिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा सहभागी बनाएर, समावेशी राज्यको निर्माण पश्चात मात्र प्रजातान्त्रिक मापक, प्रजातान्त्रिक विकास, स्थायी शान्ति, स्थायित्व तथा आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण पूर्ण प्रतिवद्धताद्वारा सम्भव हुनेछ भन्ने ग्रहण रोज्दै तथा अभिव्यक्ति गर्दै	यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म आदिवासी जनजाति न्युन प्रतिनिधित्व वा प्रतिनिधित्व विहिन रहन सक्ने छन् । आत्मनिर्णयको अधिकार तथा अन्य सामुहिक अधिकारको प्रयोगका लागि सामूहिक अस्तित्वको रूपमा आदिवासी जनजाति (Peoples) को प्रसङ्ग महत्वपूर्ण हुन्छ ।	

तालिका ३ (ख)

क्रमशः संवैधानिक निकायहरूको गठनको तयमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ५ (१) (ख) मानवअधिकार आयोग	नेपालमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा देहायको अध्यक्ष र सदस्यहरू समावेश भएको एक मानव अधिकार आयोग हुनेछ । (क) (ख) चार जनामध्येबाट मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन तथा सामाजिक कार्यको क्षेत्रमा सक्रियतापूर्वक संलग्न भई विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरू ...	नेपालमा पर्याप्त तथा सम-न्यायिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा देहायका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू समावेश भएको एक मानवअधिकार आयोग हुनेछ । (क) (ख) चार जना मध्येबाट मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन तथा सामाजिक कार्यको क्षेत्रमा सक्रियतापूर्वक संलग्न भई विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरू सामान्य मानवअधिकार प्रक्रियाभिन्न आदिवासी जनजातिको मुद्दाहरू मूल प्रवाहमा ल्याउनका निम्ति कम्तीमा एक जना सदस्य आदिवासी जनजातिको व्यक्ति हुनु पर्नेछ ।	यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म आदिवासी जनजाति न्यून प्रतिनिधित्व तथा प्रतिनिधित्वविहीन हुनेछन् ।	
धारा ६ (१) महिला आयोग	नेपालमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा एक जना अध्यक्ष र दुई जना सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय महिला आयोग हुनेछ ।	नेपालमा पर्याप्त तथा सम-न्यायिक प्रतिनिधित्वको आधारमा एक जना अध्यक्ष तथा दुई जना सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय महिला आयोग हुनेछ । सामान्य महिलाहरूको मुद्दाभिन्न आदिवासी जनजाति महिलाहरूको मुद्दाहरूलाई मूल प्रवाहमा ल्याउन कम्तीमा एक जना सदस्य आदिवासी जनजाति हुनु पर्नेछ ।	यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म आदिवासी जनजाति महिलाहरू न्यून प्रतिनिधित्व तथा प्रतिनिधित्व विहिन रहन सक्ने छन् ।	

<p>धारा ८ (१) आदिवासी जनजाति आयोग</p>	<p>नेपालमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा एक जना अध्यक्ष र अन्य सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय आदिवासी जनजाति आयोग हुनेछ ।</p>	<p>नेपालमा पर्याप्त तथा सम-न्यायिक प्रतिनिधित्वको आधारमा एक जना अध्यक्ष र अन्य सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय आदिवासी जनजाति आयोग हुनेछ ।</p>	<p>वाक्यांश आदिवासी जनजाति (indigenous peoples) 's' अक्षर सहित स्पष्टरूपमा उक्त छ तथा यो आइएलओ महासन्धि १६९ र संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र अनुरूप छ । समावेशीकरणका लागि यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म सङ्ख्यात्मकरूपमा सानो तर अत्यन्त सुविधाबञ्चित तथा सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति तथा उनीहरूको समुदायहरू न्यून प्रतिनिधित्व तथा प्रतिनिधित्वविहीन रहने छन् ।</p>	
---	---	--	---	--

तालिका ३ (ग)

क्रमशः संवैधानिक निकायहरूको गठनको तयमाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ८ (७) ख आदिवासी जनजाति आयोगको काम, कर्तव्य तथा अधिकार	आदिवासी जनजातिको भाषा र संस्कृतिको संरक्षण तथा तिनीहरूको उन्नति र विकाससँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमहरूको मस्यौदा गर्नु तथा त्यसको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्नु ।	आदिवासी जनजातिको भाषा, संस्कृति तथा अधिकारको संरक्षण तथा तिनीहरूको उन्नति तथा विकाससँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमहरूको मस्यौदा तर्जुमा गर्नु तथा त्यसको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्नु ।	यो धारालाई सशक्त बनाउन अधिकारका लागि विशिष्ट सन्दर्भ बनाउनु महत्वपूर्ण हुनेछ ।	
धारा ९ (१) अपाङ्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत समुदायहरू तथा पिछडिएका क्षेत्रको जनसाधारणको अधिकार संरक्षण आयोग	नेपालमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा अपाङ्ग, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरू तथा पिछडिएका क्षेत्रको जन साधारणको हितको संरक्षणका लागि अध्यक्ष र अन्य दुई सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय आयोग हुनेछ ।	नेपालमा पर्याप्त तथा सम-न्यायिक प्रतिनिधित्व तथा समावेशीको आधारमा अपाङ्ग, अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरू तथा अविकसित क्षेत्रको जन-साधारणको हितको संरक्षणको लागि अध्यक्ष तथा अन्य दुई सदस्यहरू भएको एक सङ्घीय आयोग हुनेछ ।	“पिछडिएको” सन् १९५० देखि १९७० सम्म (भारत, पाकिस्तान र बङ्गलादेशको संविधानहरू) मा प्रयोग भएको अप्रचलित र सम्भ्रान्त शब्द हो, हालको समयमा स्वीकार्य छैन । यो शब्दलाई सुविधावञ्चित वा अविकसित शब्दहरूले प्रतिस्थापित गर्न सकिन्छ । बृहत समावेशीकरणका लागि पर्याप्त तथा सम-न्यायिक प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ हुन्छ ।	

तालिका ४ (क)
संविधानसभा समितिको प्रारम्भिक मस्यौदा र अवधारणा-पत्रसम्बन्धी प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
प्रस्तावना चौथो अनुच्छेद	ऐतिहासिक सशस्त्र आन्दोलन, शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन तथा मधेश आन्दोलन, तथा नेपालको जनताको त्याग र बलिदान, तथा प्रजातन्त्र शान्ति, मानव अधिकार तथा प्रगतिशीलताका लागि शहीदहरूलाई मान्यता दिंदै	“ऐतिहासिक सशस्त्र आन्दोलन, शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन साथै आदिवासी जनजाति आन्दोलन, तथा मधेश आन्दोलन तथा नेपाली जनताको त्याग र बलिदान तथा प्रजातन्त्र, मानवअधिकार शान्तिको लागि शहीदहरूलाई मान्यता दिंदै	नेपालको अन्य नागरिकहरूको आन्दोलनभन्दा पृथक प्रकारले आदिवासी जनजातिको समूहगत अस्तित्वको रूपमा तथा उनीहरूको आन्दोलनको उल्लेख गर्नु महत्वपूर्ण देखिन्छ। कारण ऐतिहासिकरूपमा आदिवासी जनजाति विरुद्ध उपनिवेशीकरण, बहिष्करण तथा भेदभाव अनुपम थियो, तसर्थ, वर्तमान समयमा अनुपम समाधान तथा निवारणको उपायहरू आह्वान गर्दछ।	
प्रस्तावना पाँचौ अनुच्छेद	सामन्ती तानाशाह, केन्द्रीकृत, एकात्मक तथा पुरुष प्रधान शासन व्यवस्थाद्वारा सिर्जित उत्पीडन तथा भेदभावको स्मरण गर्दै	सामन्ती, तानाशाह, केन्द्रीकृत, एकात्मक तथा पुरुष प्रधान शासन व्यवस्थाद्वारा सिर्जित भेदभाव तथा उत्पीडनको कष्ट प्रत्याह्वन गर्दै ... जुन चाहिँ नेपालको आदिवासी जनजाति लगायत नागरिकहरू माथि ठूला गल्ती भएको थिए।	यो आदिवासी जनजातिहरूको समावेश तथा पर्याप्त सकारात्मक भेदभावको औचित्यका लागि महत्वपूर्ण छ।	

<p>प्रस्तावना छैटौं अनुच्छेद</p>	<p>ठीक यस समयमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुआर्थिक, बहुसांस्कृतिक तथा क्षेत्रीय विविधतालाई आत्मसात गर्दै, विविधतामा एकता, सामाजिक-सांस्कृतिक एकात्मकता, सहिष्णुता तथा प्रतिष्ठालाई संरक्षण र सम्बर्द्धनलाई समाधान गर्दै</p>	<p>ठीक यस समयमा बहु जातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुआध्यात्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा क्षेत्रीय विविधतालाई उचित सम्बर्द्धन गर्दै, विविधतामा एकता, सामाजिक-सांस्कृतिक, एकात्मकता, सहिष्णुता तथा प्रतिष्ठालाई संरक्षण र सम्बर्द्धनलाई समाधान गर्दै</p>	<p>आदिवासी जनजातिको केही आध्यात्मिक विश्वास तथा प्रयोगहरूको सन्दर्भमा धर्मभन्दा आध्यात्मिकताको वर्णन गर्नु धेरै उपयुक्त भएकोले आध्यात्मिक थप्न सुझाव दिन</p>	
----------------------------------	--	---	--	--

तालिका ४ (ख)

क्रमशः संविधानसभ समितिको प्रारम्भिक मस्यौदा र अवधारणा पत्र सम्बन्धी प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
प्रस्तावना आठौं अनुच्छेद	“जनताको आत्मनिर्णयको अधिकार स्वायत्तः तथा स्व-शासनको आत्मसात गर्दै तथा राष्ट्रिय अखण्डता कायम राख्दै ...”	“सबै आदिवासी जनजातिको आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता तथा स्व-शासनको सम्बर्द्धन गर्दै, राष्ट्रिय अखण्डता कायम राख्दै ...”	स्पष्टीकरण तथा धेरै राम्रो बुझाइको लागि	
धारा ९ (१५) विविध	“नेपाली राजदूतहरू तथा दूतहरूः राष्ट्र प्रमुखले मन्त्रीमण्डलको सिफारिसमा नेपालको राजदूतहरू तथा अन्य दूतहरू विशिष्ट उद्देश्यहरूका लागि समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा नियुक्त गर्न सक्ने छन्।”	“राष्ट्र प्रमुखले मन्त्रीमण्डलको सिफारिसमा नेपालको राजदूतहरू तथा अन्य दूतहरू विशिष्ट उद्देश्यहरूका लागि पर्याप्त तथा सम-न्यायिक समावेशको सिद्धान्तको आधारमा नियुक्त गर्न सक्ने छन्।”	आदिवासी जनजातिको सान्दर्भिक आवश्यकता तथा सम-न्यायमा आधारित समावेशीकरण सुगम गर्नका लागि ...	

तालिका ५ (क)
न्यायिक व्यवस्थामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा २ (१२) दोस्रो अनुच्छेद अदालतहरू	उप-धाराहरू (१) र (२) बमोजिम अदालतहरू गठन गर्ने समयमा आदिवासी जनजाति, मुसलमान, जनजाति तथा अन्य अल्पसङ्ख्यकको पारिवारिक मुद्दाहरू विवादग्रस्त घरेलु हिंसा, बालअधिकार, छुवाछुत, दलित, परम्परागत व्यवहार, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धमा आधारित मुद्दाहरूको समाधान गर्न छुट्टै अदालतहरू अथवा यस्ता अदालतहरूको अधिनमा इजलास गठन गर्न सकिने छ ।	उपधाराहरू (१) र (२) बमोजिम अदालतहरू गठन गर्ने समयमा आदिवासी जनजाति, मुसलमान, जनजाति तथा अल्पसङ्ख्यकको पारिवारिक मुद्दाहरू, विवादग्रस्त घरेलु हिंसा, बालअधिकार, छुवाछुत, दलित, परम्परागत व्यवहार, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धमा आधारित मुद्दाहरूको समाधान गर्न छुट्टै अदालतहरू वा यस्ता अदालतहरूको अधिनमा इजलास गठन गर्न सकिने छ ।	यो छुट्टै अदालत वा इजलासलाई जुरी वा सम्बद्ध समूह (आदिवासी जनजाति, दलित आदि) को सदस्यहरू समावेश भएको सल्लाहकार निकायद्वारा मद्दत गर्नुपर्छ । त्यसतो परामर्शीय तरिका बङ्गलादेशमा विद्यमान छ, परम्परागत प्रमुख तथा प्रधानको विशिष्ट अदालतहरूको निर्णयहरू विरुद्ध अपिलको मुद्दाहरूमा । उत्तरपूर्व भारत (स्वायत्त जिल्ला तथा क्षेत्रीय परिषदहरू) तथा भारतीय टापुमा आदिवासी क्षेत्रहरू ।	
धारा २८ (१) जिल्ला / स्थानीय अदालतको क्षेत्राधिकार	अन्यथा व्यवस्था भएमा बाहेक विद्यमान कानूनमा जिल्ला/स्थानीय अदालतको आफ्नो भूभागभित्रका मुद्दाहरू सुन्ने बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने, अर्ध-न्यायिक	अन्यथा व्यवस्था भएमा बाहेक विद्यमान कानूनमा जिल्ला/स्थानीय अदालतको आफ्नो भूभागभित्रको मुद्दाहरू सुन्ने, बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने, अर्ध-न्यायिक	जहाँ उपयुक्त हुन्छ त्यस्तो अपिल कार्यविधिहरू सारवान कानून, कार्यविधि तथा फौजदारी सजायको निर्णय दिन तथा देवानी उपचारका लागि आदिवासी जनजातिको परम्परागत कानून, व्यवहार	

	निकायहरूद्वारा गरिएको निर्णयहरू विरुद्ध अपिल सन्ने, गाउँ/स्थानीय विरुद्ध अपिल सुन्ने प्रारम्भिक क्षेत्राधिकार हुनेछ ।	निकायहरूद्वारा गरिएको निर्णयहरू विरुद्ध अपिल सुन्ने गाउँ/स्थानीय विरुद्ध अपिल सुन्ने क्षेत्राधिकार हुनेछ विद्यमान कानूनहरू, रीतिथितिहरू तथा चलन चल्तीहरूको वर्णनको समयमा ।	तथा चलनचल्तीहरू ध्यानमा राखी अधिनमा राखिनु पर्छ । अन्यथा आदिवासी जनजातिको परम्परा, रीतिथितिको ह्रास तथा अन्याय तथा फलस्वरूप सांस्कृतिक समीकरणतर्फ मार्गदर्शक गर्दै, परम्परागत कानूनहरू तथा व्यवहारलाई उपेक्षा गर्न सकिन्छ ।	
--	---	---	--	--

तालिका ६ (क)
व्यवस्थापिका निकायको स्वरूपको निर्धारण संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ३ (३) भाग १ सङ्घीय व्यवस्थापिका	प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको लागि राजनीतिक दलहरूले सदस्यहरू छनौट गर्दा कानूनले जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, मधेशी, थारु, दलित, आदिवासी जनजाति, जनजाति, मुसलमान, पिछ्छडिएको वर्ग, क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक तथा अन्य समुदायहरूको समानरूपमा प्रतिनिधित्व निश्चय गर्नेछ।	प्रतिनिधि सभाका लागि राजनीतिक दलहरूले निर्वाचनका लागि सदस्यहरू छनौट गर्दा कानूनले जनसङ्ख्याको तथा पर्याप्त र समन्यायिक समावेशको सिद्धान्तको आधारमा महिला, मधेशी, थारु, दलित, आदिवासी जनजाति, मुसलमान, पिछ्छडिएको, सुविधा वञ्चित वा सिमान्तकृत वर्ग समूह, अविकसित क्षेत्र, अल्पसङ्ख्यक तथा अन्य समुदायहरूको समान रूपमा प्रतिनिधित्व निश्चय गर्नेछ।	“पिछ्छडिएको” सन् १९५० देखि १९७० सम्म (भारत, पाकिस्तान र बङ्गलादेशको संविधानहरू) मा प्रयोग भएको, अप्रचलित र सम्मान्त शब्द हो, हालको समयमा यो स्वीकार्य छैन। यो शब्दलाई सुविधा वञ्चित वा अविकसित शब्दहरूले प्रतिस्थापित गर्न सकिन्छ। पर्याप्त र सम-न्यायिक समावेशको सिद्धान्तको प्रकरण दिइनु महत्वपूर्ण हुन्छ, अन्यथा सङ्ख्यात्मकरूपमा सानो तर अत्यन्त सुविधा वञ्चित तथा सिमान्तकृत समूहहरू न्यून प्रतिनिधित्व अथवा प्रतिनिधित्व विहीन रूपमा रहने छन्।	
धारा ४ (१) (ख) भाग १ सङ्घीय व्यवस्थापिका	“५१ जना सदस्यहरू हुने सङ्घीय राष्ट्रिय सभाले देहाय अनुसारको ५१ जना सदस्यहरू समावेश हुने एकाइहरू (जस्तै प्रदेशहरू) प्रतिनिधित्व निश्चय गर्नेछ : (क) (ख) प्रतिनिधि सभाद्वारा १३ जना	“५१ जना सदस्यहरू हुने सङ्घीय राष्ट्रिय सभाले देहाय अनुसारको ५१ जना सदस्यहरू समावेश हुने एकाइहरू (जस्तै प्रदेशहरू) प्रतिनिधित्व निश्चय गर्नेछ: (क) (ख) प्रतिनिधि सभाद्वारा १३ जना		

	सदस्यहरू मनोनयन गरिनेछ महिला, जातिहरू भाषाहरू, क्षेत्रहरू, पिछडिएका वर्ग वा अन्य समुदायहरू यस उसले हुनु	सदस्यहरू मनोनयन गरिनेछ महिला, जातिहरू, भाषाहरू, क्षेत्रहरू, पिछडिएका, सुविधा वञ्चित । सीमान्तकृत समूहहरू वा अन्य समुदायहरू यस उसले हुनु		
धारा ३ (घ) रायबाभी सङ्घीय व्यवस्थापिका	“जनताको प्रतिनिधिको सङ्घीय सभाको गठनको उद्देश्यका लागि यदि बहुमूल्य वेहोरा वा समुदाय वा अल्पसङ्ख्यक वा आदिवासी जनजाति सभामा उपस्थित हुने जनसङ्ख्याको आधारमा न्यूनतम् श्रेणीमा नपरेमा, सङ्घीय सभाले त्यस्ता समूह वा समुदायहरूबाट निर्धारित सङ्ख्यामा प्रतिनिधिहरू नियुक्त गर्नेछ ।”	“जनताको प्रतिनिधिको सङ्घीय सभाको गठनको उद्देश्यका लागि यदि बहुमूल्य वेहोरा वा समुदाय वा अल्पसङ्ख्यक वा आदिवासी जनजाति सभामा उपस्थित हुने जनसङ्ख्याको आधारमा न्यूनतम् श्रेणीमा नपरेमा सङ्घीय सभाले त्यस्ता समूह वा समुदायहरूबाट तोकिएको सङ्ख्यामा उनीहरूको सीमान्तीकरणलाई ध्यानमा राख्दै समन्यायको सम्मान गर्दै प्रतिनिधिहरू नियुक्त गर्नेछ ।	यो रायबाभी सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति समूहहरूको समावेशी प्रतिनिधित्व तर्फ अधिक समन्यायिक तथा निस्पक्षतायुक्त छ । “उनीहरूको सीमान्तीकरणलाई ध्यानमा राख्दै तथा समन्यायको सम्मान गर्दै भन्ने शब्दावली सुझावमा थप बृहत समावेशीकरण निश्चय गरिनु पर्नेतर्फ परिलक्षित छ ।”	
धारा ३ (१) रायबाभी सङ्घीय व्यवस्थापिका	धारा ३ (३) मा समावेश भएका “पिछडिएका वर्ग तथा क्षेत्र वाक्यांशलाई अति पिछडिएका कर्णाली, पिछडिएका क्षेत्र तथा पिछडिएको वाक्यांशले प्रतिस्थापित गरिनु पर्दछ ।	धारा ३ (३) मा समावेश भएका पिछडिएका वर्ग तथा क्षेत्र वाक्यांशलाई अत्यन्त सुविधावञ्चित तथा सीमान्तकृत समूहहरू वाक्यांशले प्रतिस्थापित गरिनु पर्छ ।		

तालिका ७ (क)
राष्ट्रिय हितहरूको संरक्षणको निम्ति संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
प्रस्तावना चौथो अनुच्छेद	“सबै नेपालीहरूको सम-न्यायिक आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक उन्नति तथा विकास निश्चय गर्न दृढ सङ्कल्प राख्दै”	“सबै नेपालीहरू, व्यक्तिहरू, आदिवासी जनजातिको सम-न्यायिक आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक उन्नति तथा विकास निश्चय गर्न दृढ सङ्कल्प राख्दै”	यसले व्यक्ति विशेष नेपाली नागरिकको अधिकारमा प्रतिकूल असर नपारी आदिवासी जनजातिको सामुहिक अधिकारका लागि प्रबन्ध प्रदान गर्ने छ ।	
धारा ६ (२) राज्यको दायित्वहरू	“(२) राष्ट्रिय सुरक्षा तथा राजनीतिक स्थायित्व, प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खतरामा परेका जातिहरू, मुसलमानहरू, मधेशीहरू, भाषाहरू, धर्महरू, क्षेत्रहरू, विभिन्न समुदायहरूको संस्कृतिहरू आर्थिक सम्पन्नता, गरिबी उन्मूलन, भेदभावरहित समाजको निर्माण, सबै जातिहरू, वर्गको अधिकारको सुनिश्चितता, कानूनको शासन पञ्चशीलको सिद्धान्त तथा विश्व-शान्ति ।”	“(२) राष्ट्रिय सुरक्षा तथा राजनीतिक स्थायित्व, प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खतरामा परेका जातिहरू, मुलमानहरू, मधेशीहरू, भाषाहरू, धर्महरू, क्षेत्रहरू विभिन्न समुदायहरूको संस्कृतिहरू, आर्थिक सम्पन्नता, गरिबी उन्मूलन, भेदभावरहित समाजको निर्माण, सबै जातिहरू, वर्गको अधिकारको सुनिश्चितता कानूनको शासन, पञ्चशीलको सिद्धान्त तथा विश्व-शान्ति ।”	नेपालको आदिवासी जनजातिको सामुहिक अधिकार साथै आत्म-निर्णयका लागि आवश्यक ।	

तालिका ७ (ख)

क्रमशः राष्ट्रिय हितहरूको संरक्षणको निम्ति संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा १८ आत्मनिर्णयको अधिकार	प्रत्येक प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले यो संविधानमा व्यवस्था गरिए बमोजिम सार्वभौमसत्ता, क्षेत्रीय अखण्डता तथा राष्ट्रिय एकता विपरीत नहुने गरी, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिकका लागि आत्मनिर्णयको पूर्णअधिकार उपभोग तथा आफ्नो भूभागमा बसोबास गर्ने आदिवासीहरूको संस्कृतिको विकास तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको सम्बर्द्धन संरक्षण तथा उपभोग गर्नेछ ।	प्रत्येक प्रान्त तथा स्थानीय सरकारको सबै जनसाधारण लगायत आदिवासी जनजातिले यो संविधानमा व्यवस्था गरिएबमोजिम सार्वभौमसत्ता क्षेत्रीय अखण्डता तथा राष्ट्रिय एक विपरीत नहुने गरी राजनीतिक आर्थिक, सामाजिकका लागि आत्मनिर्णयको पूर्णअधिकार उपभोग तथा आफ्नो भूभागमा बसोबास गर्ने जनसाधारण संस्कृतिको विकास तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको सम्बर्द्धन, संरक्षण तथा उपयोग गर्नेछ ।	नेपालको अन्य नागरिकहरू भन्दा पृथक तथा आदिवासी जनजातिको समूहगत अस्तित्वको उल्लेख गर्नु महत्वपूर्ण छ । कारण ऐतिहासिकरूपमा आदिवासी जनजाति विरुद्ध उपनिवेशीकरण, बहिष्करण, तसर्थ वर्तमान समयमा अनुपम समाधान तथा निवारणको उपायहरू आह्वान गर्दछ ।	

तालिका ८ (क)
सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूको सुरक्षामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
प्रस्तावना	“समावेशी, न्यायसङ्गत राज्य निर्माणद्वारा मात्र प्रजातन्त्र, कानूनको शासन तथा दीर्घकालीन शान्ति, स्थायित्व तथा विकास सम्भव छ, जसले सबै जातहरू, आदिवासीहरू, धर्महरू, रङ्ग, लिङ्ग, वर्ग, तथा दलितको, तराईका मानिसको, मधेशीहरू, मुसलमानहरू, अपाङ्ग तथा क्षेत्र सरकारको व्यवस्थामा प्रत्येक तह वा निकायमा व्यक्तिहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व निश्चय गरिनेछ साथै अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको अधिकार पूर्ण सुनिश्चित गरिने जसलाई बहिस्कृत वा पछाडि बनाइएका छन् भन्ने स्वीकार गर्दै”	“समावेशी, न्यायसङ्गत राज्य निर्माणद्वारा मात्र मात्र प्रजातन्त्र, कानूनको शासन तथा दीर्घकालीन शान्ति, स्थायित्व तथा विकास सम्भव छ जसले सबै जातहरू, आदिवासीहरू, धर्महरू, रङ्ग, लिङ्ग, वर्ग तथा दलितको, तराईका मानिसको, मधेशीहरू, मुसलमानहरू, अपाङ्ग तथा क्षेत्र सरकारको व्यवस्थामा प्रत्येक तह वा निकायमा व्यक्ति तथा जातिहरूको प्रतिनिधित्व निश्चय गरिनेछ साथै अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको अधिकार पूर्ण सुनिश्चित गरिने जसलाई बहिस्कृत वा पछाडि बनाइएका छन् भन्ने स्वीकार गर्दै”	यसले व्यक्ति विशेष नेपाली नागरिकको अधिकारमा प्रतिकूल असर नपारी आदिवासी जनजातिको सामूहिक अधिकारको लागि पबवन्ध प्रदान गर्नेछ ।	

तालिका ८ (ख)

क्रमशः सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायको सुरक्षामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा १ (ख) अल्पसङ्ख्यकको अधिकार, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू	सीमान्तकृत समुदाय भन्नाले समुदाय जुन आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक, धार्मिक, भाषिक र लिङ्ग, स्वास्थ्य तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएको भन्ने बुझिन्छ।	सीमान्तकृत समुदाय भन्नाले जुन आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक, धार्मिक, भाषिक तथा लिङ्ग, स्वास्थ्यका तथा लैङ्गिक पृष्ठभूमि, प्रसङ्गसँग सम्बन्धित समुदाय भन्ने बुझिन्छ।	यस अनादरणीय वाक्यांशलाई हटाउन चाहन्छ तथा आदिवासी जनजातिलाई सान्दर्भिक प्रकरण दिइन्छ जुन सीमान्तकृत तथा पिछडिएका छन्।	
धारा ३ अल्पसङ्ख्यकको अधिकार, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू	“उपाधारा (४) मा जेसुकै लेखिएको भएपनि कुनै कार्य जसले विभिन्न जातहरू, जातिहरू, भाषाहरू, क्षेत्रहरू वा समुदायहरू वा उक्साइएको अपराध वा अन्य कार्य जुन सार्वजनिक नैतिकता अनुरूप बीच सम्बन्ध अस्तित्व रहने सम्बन्धमा खतरा पैदा गर्नेछ। त्यसमाथि मनासिव माफिकसहितको कानुन निर्माण गरिनुबाट बन्देज लगाइने छैन।	उपाधारा (४) मा जेसुकै लेखिएको भएतापनि कुनै कार्य जुन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डअनुरूप नभएमा मनासिव माफिकको कानुन निर्माण गरिनुबाट बन्देज लगाइने छैन।	मानिसको पहिचानको संरक्षण गर्ने अधिकार प्रयोगमाथि बन्देज अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार स्तरहरू अनुरूप हुनुपर्छ, तर राष्ट्रिय कानुन यो अधिकार स्वतन्त्ररूपमा प्रयोग गर्दा अनुचित अवरोध ल्याउने कार्यका लागि जिम्मेवार हुने टिपोट गर्नुपर्छ।	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र (युएनडीप)

<p>धारा ९ अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरूको अधिकार</p>	<p>राज्यको योजनाहरू, परियोजनाहरू तथा कार्यक्रमहरू वा तिनीहरूको कार्यान्वयन वा पर्यवेक्षण वा मूल्याङ्कनमा समानुपातिक ढङ्गले अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरूका मानिसहरूको पूर्णरूपमा प्रतिनिधित्व पाउने अधिकार हुनेछ ।</p>	<p>राज्यको योजनाहरू, परियोजनाहरू तथा कार्यक्रमहरू वा तिनीहरूको कार्यान्वयन वा पर्यवेक्षण वा मूल्याङ्कनमा समन्वयिक तथा पर्याप्त ढाँचामा अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरूका मानिसहरूको पूर्णरूपमा प्रतिनिधित्व हुने अधिकार हुनेछ ।</p>	<p>यस्तो व्यवस्था नगरिएसम्म आदिवासी जनजाति, न्यून प्रतिनिधित्व तथा प्रतिनिधित्वविहीन रहन सक्नेछन् ।</p>	
---	---	--	---	--

तालिका ८ (ग)

क्रमशः सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूको सुरक्षामाथि संविधानसभा समितिको प्रतिवेदन

सम्बद्ध संविधानसभाको प्रतिवेदनको धारा वा अनुच्छेद	विद्यमान (मस्यौदा) संवैधानिक प्रावधानहरू	प्रस्तावित संशोधनहरू	औचित्य/आधारभूत कारण	सन्दर्भ
धारा ११ अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरूको अधिकार	राज्यले अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू वा वर्ग जुन आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक वा क्षेत्रीयरूपमा पिछडिएको पहिचान गर्ने छ तथा प्रत्येक तहमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि उनीहरूको संरक्षण, विकास, सशक्तीकरण गर्न कानुनी व्यवस्था मिलाइने छ ।	राज्यले अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायहरू वा वर्ग जुन आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक वा क्षेत्रीयरूपमा सुविधाबञ्चित वा सीमान्तकृत भएको पहिचान गर्नेछ तथा प्रत्येक तहमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि उनीहरूको संरक्षण, विकास, सशक्तीकरण गर्न कानुनी व्यवस्था मिलाउने छ ।	पर्याप्त र सम-न्यायिक समावेशको सिद्धान्तको प्रकरण दिइनु महत्वपूर्ण हुन्छ अन्यथा सङ्ख्यात्मक रूपमा सानो तर अत्यन्त सुविधाबञ्चित तथा सीमान्तकृत समूहहरू न्यून प्रतिनिधित्व वा प्रतिनिधित्वविहीन रूपमा रहने छन् । पिछडिएको अनुपयुक्त वाक्यांशलाई हटाइएको छ ।	
धारा १ राज्यको नीति	राज्यले आदिवासी जनजाति, विभिन्न जातिका मानिसहरू, दलित, मुसलमानहरू, अपाङ्गहरू तथा विभिन्न धर्महरू, भाषा, वर्ग, क्षेत्र तथा अवस्थाका मानिसहरूको आधारभूत चीजहरू जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, नोकरी, खाद्य पदार्थ उपलब्ध गराएर स्थानीय श्रम, सीप, क्षमता तथा निपुणता प्रयोग गरेर आर्थिक लगानी उत्पादन, उत्पादनको सम्बन्धद्वारा नागरिकहरूको मानवोचित जीवनयापनको अधिकार निश्चय गर्ने नीति लिनेछ ।	राज्यले आदिवासी जनजाति, विभिन्न जातिका मानिसहरू, दलित, मुसलमानहरू, अपाङ्गहरू तथा विभिन्न धर्महरू, भाषा, वर्ग, क्षेत्र तथा अवस्थाका मानिसहरूको आधारभूत चीजहरू जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, नोकरी, खाद्य पदार्थ उपलब्ध गराएर स्थानीय श्रम, सीप, क्षमता तथा निपुणता प्रयोग गरेर प्राकृतिक स्रोतहरू न्यायोचित वितरण, स्वामित्वसम्बन्धी हक हस्तान्तरण गरिएको भूमिको प्रत्यापण तथा आर्थिक लगानी उत्पादन तथा उत्पादनको सम्बन्धद्वारा नागरिकको मानवोचित जीवन यापनको अधिकार निश्चय गर्ने नीति लिनेछ ।	आदिवासी जनजातिलाई न्याय प्रदान गर्नको लागि स्वामित्वसम्बन्धी हक हस्तान्तरण गरिएको भूमिको तथा स्रोतहरूको प्रत्यापण साथै अन्य समन्यायिक उपचारहरू उपनिवेशीकरणको लामो इतिहास, भूमिको स्वामित्वसम्बन्धी हक हस्तान्तरण शासन र विकासबाट बहिष्करण हुँदै राज्यको स्रोतहरू तथा लगानीको भेदभाव, समन्यायिक भेदभाव प्रदत्त सन्दर्भमा महत्वपूर्ण छन् ।	

५. निष्कर्ष

नेपालको नयाँ संविधानमा आदिवासी जनजातिको अधिकार समावेशको स्तर र स्वरूप अन्ततोगत्वा वास्तवमा नेपालभित्र गरिने बहस तथा पैरवी (जनवकालत) को सशक्तता तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सहयोगमा निर्भर हुन्छ। यसको पालोमा बहस र जनवकालत कार्यको सफलता र असफलता वास्तविक राजनीति तथा नेपालमा राजनीतिक गतिशीलतामा निर्भर गर्न सक्छ। सबै नागरिकहरूका लागि विजय विजय अवस्थाको सम्भाव्यता प्रदर्शन गर्नु यस मामिलामा धेरै महत्वपूर्ण रणनीति हुन सक्छ। परिचालन तथा कार्यान्वयनका चुनौती, अर्को चुनौती संविधान ग्रहण गरिएपछि मात्र समाधान हुनेछ। दुई तह चुनौतीहरूको सम्बन्धमा अवलोकन तथा सुझावहरूको केही सङ्ख्या (१) संविधानमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको समावेश (२) यसरी प्रस्तावित आदिवासी जनजातिको संवैधानिक अधिकारको कार्यान्वयन र परिचालन।

५.१ आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार संविधानमा समावेश गर्नका निम्ति जनवकालतका प्रकोष्ठ चुनौतीहरू :

५.१.१ समावेशी प्रजातन्त्र र आदिवासी जनजातिहरूका अधिकारका लागि नेपाल एक भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिरूप :

नेपाल सरकारले आदिवासी जनजातिको अधिकारलाई पहिले नै संविधानसभा (तथा त्यस उसले संविधानसभा समितिहरू) मा आदिवासी जनजाति सदस्यहरू सहभागिता, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, महासन्धि नं. १६९^{४७} को अनुमोदन तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आदिवासी जनजातिको मानव अधिकारमाथि विशेष प्रतिवेदक (प्राध्यापक जेम्स अनाया) आमन्त्रणद्वारा नेपालमा आगमनद्वारा सम्मान प्रदान गरिसकेको छ। यी विकासहरूले केवल अर्को अन्तिम कदमको प्रतीक्षा गर्दछन् - राष्ट्रिय संविधानमा अधिकारको सारवान समावेश प्रदान गर्नु। फलस्वरूप, नेपाल दक्षिण एशिया तथा एशिया मात्र होइन विश्वका बाँकी भागमा आदिवासी जनजाति, अल्पसङ्ख्यक समूहहरू, सुविधाबञ्चित समूहहरू, विभिन्न लैङ्गिक अनुकूलसहित समूहहरू, अपाङ्ग तथा लिङ्ग समन्यायमध्ये अन्य माथि संवैधानिक अधिकारका लागि एक भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिरूप हुनेछ।

५.१.२ स्रोतहरूमा भन्दा अधिकारमा पहुँच :

यद्यपि नेपालका बञ्चित तथा विस्थापित आदिवासी जनजातिले आत्मनिर्णयको

४७. महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्ने नेपाल दक्षिण एशियामा केवल एक मात्र देश तथा फिजि बाहेक एशियामा दोस्रो देश हो।

अधिकार, स्वायत्तता, स्व-शासन तथा स्व-निर्धारित विकासको प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्ने प्रक्रियामा राज्यको स्रोतहरूमा पर्याप्त तथा स्वच्छ पहुँच र प्राप्ति हुनुपर्छ । यी पहुँच हुने विषयहरूमा:- राज्यले स्रोतको बाँडफाँड तथा विनियोजन वा बहिष्करण गरिएका प्राकृतिक स्रोतहरू पर्दछन् । साथै राज्यले आदिवासीहरूलाई उनीहरूको आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता, स्व-शासन र आत्मनिर्णित विकासको अभ्यासमा पर्याप्त रकम व्यवस्था गर्नुपर्दछ । त्यसको अर्थ नेपालमा निजी भूमि स्वामित्व प्रणाली सारभूत रूपमा उल्टाउनु पर्दछ भन्ने होइन । तर शताब्दीयौँदेखि सीमित व्यक्तिहरूले आर्जन गरेको सम्पत्ति पुनः वितरण गर्नुपर्ने सुनिश्चितता भने गरिनु पर्छ । तसर्थ, स्रोतहरूभन्दा पनि समानरूपले अधिकार भाग लगाउनु चुनौती हो । त्यसकारणले आदिवासी जनजातिका लागि प्रगतिशील विकासप्रति प्रतिरोध गर्न नेपालका सर्वसाधारण जनसङ्ख्याले धम्की भएको पनि ठान्ने छैन भन्ने निश्चय गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण सवाल छ । स्रोतहरू सीमित हुन सक्छन् तर परिभाषाद्वारा अधिकार सीमित हुन सक्दैन ।

५.१.३ शान्ति निर्माण, स्थायित्व तथा विकास :

नेपालमा अन्ततोगत्वा माओवादीद्वारा नेतृत्व गरेका क्रान्तिकारी समूहहरू तथा सरकार बीच युद्धको पीडाबाट मुक्त गरी शान्ति स्थापनाद्वारा स्थायी विकासको प्रवेश गराउन सकिन्छ । स्थायित्व स्थायी शान्तिबाट तथा चौतर्फी तथा समन्यायिक विकास स्थायित्वसँगै आउनेछ, जसमा प्रत्येकले केकको (विकासमा आफ्नो भागको) अंश पाउँछ । तदनुसार, शान्ति र स्थायित्वबाट बाली पकाउने व्यापार, उद्योग तथा समाजका अन्य क्षेत्रहरूको हित पनि हो, जुन सबै मानिसहरू समूहहरू, वर्ग तथा लिङ्गका लागि न्याय तथा समावेशी शासनद्वारा स्थायी हुन सक्छ ।

५.१.४ कल्पित अथवा व्यावहारिक तथा कार्यान्वयन गर्न सकिने सुधारहरू :

प्रायः राजनीतिज्ञहरू, सरकारी कार्यकर्ताहरू (कर्मचारीहरू) संयुक्त राष्ट्रसङ्घका निकायहरू तथा अन्यले लक्षित उद्देश्यहरू प्राप्त वा कार्यान्वयन हुने हदसम्मको प्रश्न मात्र उठाउँछन् । तदनुसार निम्नलिखित दुई भागहरूमा जोड दिन उपयुक्त हुनसक्छ । पहिलो, राष्ट्रिय संविधानहरूमा दुवै प्रस्तावना खण्ड तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने खण्ड समावेश भएका हुन्छन् (धेरैजसो मौलिक सिद्धान्तहरू, मौलिक अधिकारहरू आदि शब्दहरू प्रयोग गरिएको हुन्छ), सिद्धान्तहरूमा आधारित निश्चित परिदृष्टिहरू, लक्ष्यहरू, उद्देश्यहरू लामो समयसम्म उत्तरोत्तर तथा अभिवृद्धि तवरले प्राप्त गरिनुपर्छ । त्यसकारण, माथि परिच्छेद ५.३ मा उल्लेखित दीर्घकालीन उद्देश्यहरू स्रोतसाधनको कमी, सङ्गठनात्मक अथवा अन्य लजिष्टिक व्यवधान वा अन्य कारणको नाममा सम्भौता गरिनु हुँदैन । दोस्रो, धेरै जसो प्रस्तावित संवैधानिक प्रावधानहरू यस प्रतिवेदनमा तथा सम्बन्धित

२०१० को रोय हेनरीकसन प्रतिवेदन तथा तिनीहरू जुन नेपालको विभिन्न भागहरूबाट आदिवासी नेताहरू तथा सङ्गठनहरूद्वारा बहस गरिएका कुराहरू समावेश छन् । पहिले नै पहिचान र प्रशासित विभिन्न देशहरूको संवैधानिक, कानुनी, प्रशासनिक भाग तथा कार्यक्रममूलक विशेषताहरू साथै दक्षिण एशिया विकासोन्मुख देशहरू (पाकिस्तान, बङ्गलादेश र भारत) तथा दक्षिणपूर्व एशिया (मलेशिया, फिलिपिन्स आदि) मा समेत सादृश्य छन् । धेरै मामिलाहरूमा प्रस्तावित सुधारहरूले राज्यमाथि आर्थिक वा प्रशासनिक ठूलो भार पार्दैन । यसको प्रतिकूलमा, धेरै मामिलाहरूमा स्वायत्तता, अवनति तथा विकेन्द्रीकरणको त्यस्तो व्यवस्थाले वास्तवमा केन्द्रीय सरकारको बोझ हल्का बनाउँछ, बोझरहित बनाएर, यो फलस्वरूप राष्ट्रिय सरोकारको धेरै अत्यावश्यक समस्याहरूसँग व्यवहार गर्न स्वतन्त्र हुनेछ ।

५.२ विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरू विरुद्ध सशक्त विधान तथा सम्बन्धित विषयको मूल ऐनद्वारा पूरक हुने बृहत संवैधानिक सिद्धान्तहरू :

आदिवासी जनजातिको सुरक्षा प्राप्त गर्ने एक आपसमा एकलौटी नभएको दुईवटा बैकल्पिक बाटाहरू देहायमा चर्चा गरिएको छ । एउटाले विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरूको मामिलासँग सरोकार राख्दछ (निम्न परिच्छेद ५-२-१ मा चर्चा गरिएको छ) तथा अर्कोले सम्बन्धित विषयको मूल ऐन (अर्गानिक कानुन) वा अन्य सशक्त विधानद्वारा पूरक हुने (त्यसपछि) बृहत संवैधानिक सिद्धान्तसँग सरोकार राख्दछ (निम्नलिखित परिच्छेद ५.२.२ मा चर्चा गरिएको छ) । सरोकार विषयवस्तुको गम्भीरतासम्बन्धी तथा सम्भौता वा सम्मतिको उपस्थिति वा अनुपस्थिति तथा राजनीतिक अत्यावश्यकता, अवस्थामाथि भर पर्दै नेपालमा आदिवासी जनजातिको अधिकारका लागि बहस गर्नेहरूले दुवै बाटोको रणनीति अवलम्बन गर्न सक्नेछन् ।

५.२.१ विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरूका लागि विषय :

विस्तृत संवैधानिक प्रावधानहरूका लागि प्रमुख आधारभूत कारण- राज्यको स्थायी नीतिको रूपमा- लगातार गठन हुने सरकारहरूको परिवर्तनशील नीतिहरूको विरुद्ध (जुन राजनीतिक वैचारिकता, अत्यावश्यकताहरू तथा नीतिहरू घरिघरि परिवर्तन भइरहने) - नागरिकहरूको अधिकार प्रयोग गर्न तथा नागरिकहरूको विकास प्रेरणालाई सहज बनाउन राजनीतिज्ञहरू, सरकारी कर्मचारीहरू तथा विकास कार्य गर्ने निकायहरूलाई मार्गदर्शन गर्न राज्यलाई स्पष्ट निर्देशन दिनु हो । विस्तृत प्रावधानहरूका लागि अर्को प्रमुख तर्क नागरिकहरूको अधिकारलाई उनीहरूको घरदैलोमा ल्याउन कानुनी तथा प्रशासनिक व्यवस्थालाई अधीनमा ल्याउने तथा सामर्थ्यवान बनाउने काममा ढिलाइ हुनु हो । एउटा उदाहरण प्रयोग गर्दा, धर्म, जातीयता आदिको आधारमा भेदभाव

विहीनतामाथि व्यक्त प्रावधानहरू हुन सक्छन्, तर सरोकार अधिकार (उदाहरणार्थ स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा, सूचना, रोजगारी आदि) उपभोग गर्ने तथा प्रयोग गर्न उपयुक्त तथा सान्दर्भिक अवसरहरू ल्याउन विशेष व्यवस्था पहिचान नगरेसम्म संवैधानिक प्रावधानहरू शून्यतामा रहन सक्छन् ।

बङ्गलादेशमा यद्यपि सन् १९७२ देखि भेदभाव विहीनता माथि संवैधानिक प्रावधानहरू अस्तित्वमा रहेका छन्, समर्थ बनाउने कानुनी व्यवस्थाहरू तथा संस्थागत प्रबन्धहरूको अनुपस्थितिले दण्डनीय, देवानी वा अन्य कारवाहीद्वारा प्रभावकारी तथा प्राप्त गर्न सकिने उपचारहरू पाउने भेदभावबाट हुने पीडाबाट मुक्त हुन सकेको छैन । संयुक्त राज्य अमेरिकामा पनि अफ्रिकी वंशज (काला) का अमेरिकी नागरिकहरूको मामिलामा समानताको वास्तविक अर्थ प्रदान गर्न त्यस्तो व्यक्तिहरू जस्तै राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्गन, राष्ट्रपति जोन एफ. केनेडी, डा. मार्टिन लूथर किङ्ग जेआर तथा प्रधान न्यायाधीश अर्ल वारेनद्वारा चालिएको सङ्गठित प्रयासलाई दुई शताब्दीभन्दा बढी लागेको थियो । तैपनि अझसम्म, संविधानमा ज्यादा भारीको खतरा हुन सक्छ, अथवा विस्तारपूर्वक वर्णनमाथि धेरै एकाग्र पारिएमा पनि सिद्धान्तको सार हराउन सक्छ । यस्तो मामिलामा जहाँ महत्वपूर्ण विषयसँग सरोकार राख्दछ जसले अन्यथा सन्देशयुक्त तथा अस्पष्ट तथा विसङ्गति र फुट ल्याउने सम्भाव्यता भएमा पछिको संवैधानिक व्यवस्था पूरक गरिने बृहत सिद्धान्तका लागि बैकल्पिक रणनीति ल्याइनु पर्दछ ।

५.२.२ समर्थ पार्ने विधान तथा जीवात्मक ऐनद्वारा पूरक हुने बृहत संवैधानिक सिद्धान्तहरू :

आदिवासी जनजातिको अधिकार साथै आदिवासी जनजातिको पहिचान तथा अधिकारको साधारण सन्दर्भहरू माथि संक्षिप्त प्रावधानहरू तथा सिद्धान्तहरू कसरी संविधानमा समावेश हुन्छ भन्ने फिलिपिन्सको राजनीतिक र कानुनी व्यवस्था एक उदाहरण हो^{४८} लगायत क्षेत्रीय स्वायत्तताको सन्दर्भ^{४९}, जुनपछि सम्बन्धित विषयको मूल ऐन (संवैधानिक प्रावधानहरूबाट प्रवाह भएर आउने सामान्य कानून), त्यस्तो मुस्लिम मिन्डानाउको मामिलामा पनि गरिएको थियो । उस्तै: बाटोहरू विशेषगरी प्रदेशहरू ।

४८. दफा २२, धारा II, फिलिपिन्सको संविधान "राष्ट्रिय एकीकरण तथा विकासको ढाँचाभित्र राज्यले आदिवासी जनजाति सांस्कृतिक समुदायहरूको अधिकार पहिचान तथा प्रवर्द्धन गर्दछ ।"

दफा ५: राज्यले, संविधानको व्यवस्थाहरूको तथा राष्ट्रिय विकास नीतिहरू तथा कार्यक्रमहरूको अधीनमा रही, आदिवासी जनजाति सांस्कृतिक समुदायहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक स्वास्थ्य अस्तित्व निश्चय गर्न पुख्तौली भूमिमाथिको अधिकार संरक्षण गर्ने छ ।

दफा १७: राज्यले आदिवासी जनजाति सांस्कृतिक समुदायहरूको संस्कृतिहरू, परम्पराहरू तथा संस्थाहरूको आरक्षण र विकास गर्न अधिकारहरू पहिचान, सम्मान तथा संरक्षण गर्ने छ । राष्ट्रिय योजना तथा नीतिहरू निर्माणमा यसले ती अधिकारहरू विचार गर्नेछ ।

४९. फिलिपिन्सको संविधान, धारा X, दफा १५-१९ ले कोर्डिलेरा क्षेत्रमा तथा मुस्लिम मिन्डानाउमा स्वायत्तता क्षेत्रहरूको स्थापनाका लागि व्यवस्था गरेको छ । त्यसपछि, दक्षिणी क्षेत्रमा मुस्लिम मिन्डानाउका लागि जीवात्मक ऐनले स्वायत्त क्षेत्रीय सरकार गठन गरेको छ ।

राज्यहरूको सरकारहरूद्वारा प्रयोग गरिने स्वायत्तताको स्वरूपको, आरक्षित क्षेत्रहरू तथा अन्य विशेष क्षेत्रहरूका लागि अवलम्बन गर्न सकिने छ ।